

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

BARTHA ATTILA

DEBRECEN

2015

DEBRECENI EGYETEM

Közgazdaságtudományi Doktori Iskola

„*Versenyképesség, Globalizáció és Regionalitás*” doktori program

Témavezető: Dr. Szanyi Miklós DSc,
MTA doktora, egyetemi tanár

**AZ INTÉZMÉNYEK ÉS A HUMÁN TŐKE SZEREPE
AZ EURÓPAI UNIÓ ORSZÁGAINAK FELZÁRKÓZÁSÁBAN**

Bartha Attila

Egyetemi doktori (PhD) értekezés

DEBRECEN

2015

A doktori értekezés betétlapja

**AZ INTÉZMÉNYEK ÉS A HUMÁN TŐKE SZEREPE
AZ EURÓPAI UNIÓ ORSZÁGAINAK FELZÁRKÓZÁSÁBAN**

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében
közgazdaságtudomány tudományágban

Írta: Bartha Attila, okleveles közgazdász

Készült a **Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola**
„*Versenyképesség, Globalizáció és Regionalitás*” doktori program
keretében

Témavezető: Dr. Szanyi Miklós, DSc, MTA doktora, egyetemi tanár

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr. Polónyi István.....
tagok: Dr. Hámori Balázs.....
Dr. Szanyi Miklós.....

A doktori szigorlat időpontja:

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

Az értekezés védésének időpontja: 2015.

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	4
Ábrák jegyzéke.....	8
Táblázatok jegyzéke.....	9
Köszönetnyilvánítás.....	10
1. Bevezetés.....	12
1.1. A témaválasztás indoklása és az értekezés felépítése.....	12
1.2. Kutatási kérdés, hipotézis.....	14
1.2.1. A kutatási kérdés megfogalmazása	14
1.2.2. Az intézmények konceptualizálása	16
1.2.3. Az intézmények és a humán tőke a növekedés magyarázatában	20
1.3. A kutatás felépítése: országkeresztmetszeti elemzés és esettanulmányok.....	24
2. Elméleti és módszertani megfontolások.....	28
2.1. Jogi, politikai és bürokratikus intézmények.....	28
2.1.1. Nagy átalakulás vs. intézmények primátusa: az elmúlt évtized nagy vitája az intézmények és a gazdasági fejlődés kapcsolatáról.....	31
2.1.2. Jogrend, jogbiztonság, tulajdonjogok, gazdasági szabadság.....	33
2.1.3. A politikai intézmények minősége: hatalmpolitikai és szakpolitikai intézmények	35
2.1.4. Egy kitérő: intézményépítési kísérlet az Európai Unióban.....	37
2.2. Informális intézmények.....	39
2.3. Humán tőke	40
3. Kvantitatív elemzés.....	42
3.1. Változók, operacionalizálás	42
3.2. Eredmények.....	46
3.3. A kvantitatív empirikus elemzés tanulságai.....	54
4. Első kvalitatív esettanulmány: Svédország.....	57
4.1. Bevezetés – a svéd modell percepciójának radikális megváltozása.....	57

4.2. Fordulat a makrogazdasági helyzetképben: a kilencvenes évek elejétől a kétezres évek közepéig	61
4.3. Az új északi modell a klasszikus svéd modell tükrében	63
Szerkezeti változások az államháztartási kiadások területén	67
Munkaerőpiaci folyamatok	68
4.4. A svéd eset tanulságai	70
5. Második kvalitatív esettanulmány: Spanyolország.....	74
5.1. Bevezetés: a spanyol fejlődés a globális válság előtt és a 2008 óta eltelt időszakban	74
5.2. Az európai kapitalizmus alakváltozatai és a mediterrán modell.....	79
5.3. A spanyol fejlődés a recesszió időszakában – lehetséges értelmezések	86
5.4. A spanyol eset tanulságai	103
6. Következtetés, eredmények és további kutatási irányok.....	104
Függelék.....	109
A szerző tudományos tevékenysége	109
A disszertáció témájához kapcsolódó tudományos publikációk.....	109
A doktori értekezés témájához kapcsolódó nemzetközi és hazai konferencia-előadások a közelmúltból.....	112
Korábbi jelentősebb, de a doktori értekezés témájához közvetlenül nem kapcsolódó idegen nyelvű és magyar nyelvű publikációk	114
Hivatkozások	115

Ábrák jegyzéke

1.1. ábra	Spanyolország és Svédország felzárkózási pályája, 1993-2013: egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számított GDP az EU alapító tagjaihoz képest	26
3.1. ábra	A humán tőke korrigálatlan és korrigált mutatója az EU-országokban	44
3.2. ábra	A demokrácia minősége és a kormányzati hatékonyság az EU-országokban	49
3.3. ábra	Az intézményi és a gazdasági fejlettség összefüggése az EU-országokban	50
3.4. ábra	A formális és az informális intézményi fejlettség összefüggése az EU-országokban	51
3.5. ábra	A humán tőke és az intézményi fejlettség összefüggése az EU-országokban	54
5.1. ábra	A mediterrán euróövezeti országok kockázati felárának változása, dekompozíció (2008 1. negyedév - 2011 3. negyedév, %-pontban)	91
5.2. ábra	Németország és a mediterrán országok folyó fizetési mérlegének alakulása (2001- 2008 között, a GDP %-ában)	94

Táblázatok jegyzéke

1.1. táblázat	A társadalmi elemzés szintjei: kapcsolat a vizsgált intézmények, a változások időhorizontja és a jellemző diszciplináris megközelítések között	18
3.1. táblázat	Makrogazdasági változók, leíró statisztikák	47
3.2. táblázat	Az intézményi indikátorok heterogenitása (variációs koefficiensek)	47
3.3. táblázat	Korreláció az intézményi tényezők között	48
4.1. táblázat	Svédország és az Európai Unió átlagának fő makrogazdasági mutatói 2008-ban és 2011-ben	58
4.2. táblázat	Az északi országok intézményi fejlettségének fő mutatói (időszaki átlagok)	59
4.3. táblázat	A svéd egy főre jutó GDP aktuális vásárló-erőparitáson, 1970-2004 között (EU-15=100)	61
4.4. táblázat	Az államháztartás jellemzői az északi országokban (a GDP %-ában), 1993-2004	65
4.5. táblázat	Államháztartási kiadások Svédországban 1995-2003 között (a GDP %-ában)	68
5.1. táblázat	Spanyolország és a három másik mediterrán ország átlagának fő makrogazdasági mutatói 2008-ban és 2011-ben	77
5.2. táblázat	A mediterrán országok intézményi fejlettségének fő mutatói (időszaki átlagok)	78
5.3. táblázat	Korreláció a makroszintű jövedelem (Y), a teljes tényező termelékenység (TFP), valamint a foglalkoztatottak számában (Y/L) és a munkaórában (Y/H) mért munkatermelékenység között Spanyolországban, 1976-2008	87
5.4. táblázat	A spanyol fejlődés sajátosságainak főbb értelmezései	102

Köszönetnyilvánítás

A dolgozat megírásában számosan segítettek – a Doktori Iskolán belül és kívül is. Sokaktól kaptam hasznos szakmai tanácsot, megjegyzést, kérdést és észrevételt vagy éppen praktikus segítséget. Az alábbiakban nekik mondok köszönetet.

Elsősorban témavezetőmnek, *Szanyi Miklósnak* tartozom köszönettel, aki nem csupán azzal segített, hogy készülő (rész)anyagaimat alaposan átolvasta és kommentálta, de azzal is, hogy a dolgozat írásának nehezebb periódusaiban is biztatott és bátorított. Ugyancsak kiemelt köszönettel tartozom első témavezetőmnek, *Csaba Lászlónak* is, nemcsak azért, mert mindig elolvasta és részletesen véleményezte különböző terjedelmű írásaimat, de kiváló óráiért és azért a számtalan szakirodalmi forrásért, azokért a tanulmányokért is, amelyeket neki köszönhetően ismertem meg. A Doktori Iskola oktatási programjában nagyon sokat tanultam ezen kívül *Makó Csabától*, továbbá *Kapás Judit*, *Julius Horvath* és *Pete Péter* kurzusain. Külön köszönöm *Czeplédi Pálnak* és *Hámori Balásznak* segítő megjegyzéseiket, észrevételeiket a munkahelyi vitára benyújtott értekezésemhez. A kutatási fórumokon rajtuk kívül mindenekelőtt *Benczes Istvántól*, *Erdey Lászlótól*, *Györffy Dórától*, *Kormos Jánostól*, *Láng Esztertől*, *Muraközy Lászlótól*, *Mustó Istvántól*, *Polónyi Istvántól*, *Prugberger Tamástól* és *Szabó Katalintól* kaptam olyan kommentárokat, amelyek támogattak az értekezés elkészítésében. Köszönettel tartozom sokaknak korábbi hallgatótársaim közül is, elsősorban *Ádám Zoltánnak*, *Jankovics Lászlónak*, *Kovács Istvánnak*, *Kovács Olivérnek*, *Nagy Évának*, *Pálosi-Németh Balásznak*, *Trón Zsuzsannának* és *Szilágyi Enikőnek*. Köszönöm a doktori programmal kapcsolatos különböző adminisztratív ügyekben segítő egyetemi dolgozóknak, *Hatvani Tímeának*, *Lajterné Kovács Krisztinának*, *Lázár Tímeának* és *Majorik Tündének*, továbbá *Pergéné Szabó Enikő* könyvtárvezetőnek, hogy mindig készségesen és empatikusan viszonyultak hozzám.

A dolgozat írásához komoly segítséget kaptam jelenlegi munkahelyemen, az *MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont*ban dolgozó kollégáimtól, különösen *Boda Zsoltól*, valamint a *Politikatudományi Intézet Kormányzás és Közpolitika Kutatócsoport tagjaitól*, elsősorban *Hajnal Györgytől*, *Medve-Bálint Gergőtől*, *Pál Gábortól* és *Sebők Miklóstól*, de érdemi támogatást nyújtottak a Közép-európai Egyetem (CEU) *Center for Policy Studies*

munkatársai is, ahol külsős kutatóként dolgoztam. Köszönet illeti előző munkahelyeimen, a *Kopint-Datorgban* és a *Kopint-Tárkiban* dolgozó korábbi kollégáimat, illetve a *Külgazdaság* és a *TÁRKI* munkatársait is. Hálás vagyok azért a támogatásért is, amelyet az *IBS Nemzetközi Üzleti Főiskolától* kaptam a „Növekedés, intézmények és üzleti kultúra” kutatási program keretében.

A disszertáció készítésében közvetve nagyon sokat jelentett számomra az a szakmai tudás, amelyet korábbi egyetemi tanulmányaim, a szociológiai posztgraduális képzés és személyes beszélgetések során kaptam; különösen *Ágh Attilától*, *Bertalan Lászlótól*, *David Starktól*, *Fekete Lászlótól*, *Frans Stokmantól*, *Galasi Pétertől*, *Gulyás Gyulától*, *Kertesi Gábortól*, *Kolosi Tamástól*, *Kovács Évától*, *Köllő Jánostól*, *Kövér Györgytől*, *Lányi Kamillától*, *Lengyel Györgytől*, *Nagy Ágnestől*, *Oblath Gábortól*, *Róna-Tas Ákostól*, *Simonovits Andrástól*, *Szalai Erzsébettől*, *Szalai Júliától*, *Szamuely Lászlótól*, *Tardos Róberttől*, *Tóth István Györgytől*, *Tóth István Jánostól*, *Váradi Lászlótól* és *Zentai Violetától*. A szakmai képzésem elengedhetetlen részét jelentették a *Széchenyi István Szakkollégiumban* folytatott tanulmányaim is.

A dolgozat írásának különböző fázisaiban számos barátomtól, ismerősimtől kaptam emellett szakmai (és részben személyes) segítséget, mindennek előtt *Boda Zsolttól*, *Chris Swarttól*, *Francia Gyulától*, *Gáspár Páltól*, *Harsányi Andrástól*, *Hermann Zoltántól*, *Huszka Beátától*, *Kopasz Marianntól*, *Martin József Pétertől*, *Matheika Zoltántól*, *Medgyesi Mártontól*, *Misetics Bálinttól*, *Nagy Krisztától*, *Pogátsa Zoltántól*, *Scharle Ágotától*, *Scheiring Gábortól*, *Schweitzer Andrástól*, *Szilágyi Katalintól*, *Szombathy Zoltántól*, *Takács Judittól*, *Tóth Andrástól*, *Vakhal Pétertől*, *Váradi Balázstól* és *Vedres Balázstól*.

Mindezek mellett, sőt számos tekintetben elsősorban: a szakmai és a baráti segítség mellett számomra nélkülözhetetlen volt legközelebbi szeretteim támogatása is, elsősorban *Zsuzsáé* és *Édesanyámé*, akik a nehéz pillanatokban is mellettem álltak.

A mindezek után fennmaradó hibákért csakis én vagyok a felelős.

1. Bevezetés

1.1. A témaválasztás indoklása és az értekezés felépítése

A gazdasági fejlettség és a gazdasági növekedés intézményi vizsgálata az elmúlt negyedszázadban a makroökonómia egyik legdinamikusabban fejlődő területe. Az institucionalista megközelítéseknek a közgazdasági főáramra gyakorolt megtermékenyítő hatását, illetve részleges beépülését jól jelzi, hogy többek között Douglass North, Elinor Ostrom és Oliver Williamson munkásságát is közgazdasági Nobel-díjjal ismerték el. Másik megfigyelhető jelenség, hogy a közgazdaságtan ismét erősen integrálja más társadalomtudományi diszciplínák (politikatudomány, pszichológia, szociálpolitika, szociológia) kutatási eredményeit, illetve vizsgálati perspektíváit; ezt példázza, hogy az intézményi szerzők mellett például Amartya Sen és Daniel Kahneman is a közgazdaságtudomány legtekintélyesebb elismerésében részesült. E két tendencia részben összekapcsolódik: a társdiszciplínák gyakran az institucionalista perspektíva révén lelnek utat a közgazdasági főáram felé. Ennek folytán az, hogy az „intézmények számítanak”, ma már általánosan elfogadott tézis – az institucionalista kutatások többsége az utóbbi években így inkább annak vizsgálatára irányul, „hogyan számítanak az intézmények” (Kapás 2008:1027). Dolgozatommal ehhez a kutatási területhez kívánok hozzájárulni.

A gazdasági fejlődés¹ és az intézmények közötti összefüggések vizsgálatában jól azonosíthatók bizonyos fölrajzi és időbeli sajátosságok, illetve ehhez erősen kapcsolódó, az alkalmazott módszertanra vonatkozó specifikumok is. A kortárs irodalom igen gazdag olyan tanulmányokban, amelyek a különböző intézményi hatásokat, az intézmények és a gazdasági növekedés kapcsolatát világmintán vizsgálják. Ehhez képest viszonylag kevés tanulmány tárgyalja az intézmények és a növekedés közötti viszonyt a fejlettebb országok, például az európai országok körében. Meglepőnek tűnhet, de a szakpolitikai kutatási jelentéseken túlnyúló, szisztematikusan a hosszú távú növekedés tényezőit boncolgató

¹ A gazdasági fejlődést ebben az értekezésben leegyszerűsítve, a gazdasági növekedés szinonimájaként használok. Természetesen megkülönböztetem azonban a gazdasági fejlődést, illetve a gazdasági növekedést is a gazdasági fejlettségtől – míg az előbbiek a változást mérik, az utóbbi szint-mutató.

motivációval kevés elemzés vizsgálja a különböző típusú intézményeknek az Európai Unió (EU) országai gazdasági fejlődésében betöltött szerepét. Ennek valószínűleg részben technikai oka van: a szűkebb országhalmaz, ráadásul történeti mértékkel viszonylag rövid időhorizonton ugyanis egyszersmind alacsonyabb esetszámot is jelent, ami erősen korlátozza az empirikusan alkalmazható vizsgálati módszerek körét. Úgy vélem – és értekezésemmel ezt szándékozom bizonyítani –, hogy az elemzési technikák megfelelő választásával, a kvantitatív és kvalitatív megközelítésmód ötvözésével az intézményeknek a közelmúlt európai fejlődésében játszott szerepével kapcsolatosan is juthatunk releváns következtetésekre. Megjegyzendő, hogy az intézmények és a gazdasági fejlettség közötti kapcsolat láthatóan erősen foglalkoztatja az utóbbi időben a magyar doktoranduszokat: 2011-ben Ságvári Bence értékszociológiai megközelítéssel, 2012-ben pedig Rosta Miklós az új közmenedzsment szempontjait vizsgálva – tehát alapvetően más témában, sok tekintetben mégis hasonló motivációval – készített doktori disszertációt (Ságvári, 2011; Rosta, 2012).

Értekezésemben az európai országok közelmúltban megfigyelhető gazdasági növekedését alakító intézményi mechanizmusokat vizsgálom. A következő alfejezetben bemutatom az elemzés kutatási kérdését és fő hipotéziseit, illetve a kutatás felépítését, a második fejezetben pedig a disszertáció szempontjából releváns elméleteket és módszertani kérdéseket tárgyalom. Ezt három empirikus fejezet követi: előbb az Európai Unió országain végzett keresztmetszeti statisztikai elemzés az 1993-2012 közötti periódusra (3. fejezet), majd két esettanulmány – Svédország (4. fejezet), illetve Spanyolország (5. fejezet) példáján keresztül vizsgálom a növekedés és az intézmények, illetve az intézményi megközelítéseket részben kiegészítő, részben azokkal rivalizáló humán tőke és a növekedés közötti viszonyt. Végül mindezek alapján megfogalmazom a disszertáció fő következtetéseit: az új tudományos eredményeket öt tézisben fogalmazom meg, utalva a kirajzolódó további kutatási irányokra is (6. fejezet).

1.2. Kutatási kérdés, hipotézis

1.2.1. A kutatási kérdés megfogalmazása

Az Európai Unió tagországainak gazdasági fejlődésében az intézmények szerepe több sajátos vonást is mutat. Az EU mai 28 tagállama közül 11 még csupán alig negyedszázada tartozik a szabad hozzáférést biztosító rendbe (North et al., 2009); másként fogalmazva, a szabadpiaci demokrácia klaszterébe kerülés (Kapás–Czeglédi, 2011) időpontját tekintve az Európai Unió országai heterogén halmazt alkotnak. A nyugat-európai országok zöme legalább hetven éve a kapitalizmus és a demokrácia rendszerében fejlődik, miközben történeti perspektívából a posztoszocialista EU-tagországokban mind a politikai, mind pedig a gazdasági szabadság intézményei ma is újaknak tekinthetők. Ez utóbbi országcsoportban a gazdasági és politikai szereplők jelentős része még korlátozott hozzáférést biztosító rendben (North et al., 2009) szocializálódott; sőt, kisebb mértékben ez a kitétel Görögországra, Spanyolországra és Portugáliára is fennáll. Márpedig ott, ahol a gazdasági és a politikai szabadság intézményei újonnan jelennek meg, bizonyos mértékű súrlódás várható a játékszabályokat lefektető, a hatalmat korlátozó formális intézmények (jogilag megtestesülő gazdasági és politikai szabályok) valamint az aktorok viselkedését alakító informális intézmények (North, 1990; Williamson–Mathers, 2011), azaz a gazdasági és politikai cselekvések során követett normák, szokások és értékek között.

Intézményi nézőpontból az EU-tagországok halmazának különösségét azonban nemcsak ez a heterogenitás jelenti; a formális és az informális intézmények között fennálló súrlódás jellemző például a latin-amerikai országokban, köztük Mexikóban is (Levitsky–Murillo, 2013); azaz, hasonlóan az EU-hoz, az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA) ugyancsak heterogén országok halmazát fedi le. Az Európai Unió sajátossága viszont, hogy nem csupán szabadkereskedelmi, hanem mélyebb gazdasági és politikai integráció. Ennek folytán az EU-tagállamok a gazdasági és politikai közösség elmélyítéséhez kapcsolódóan átfogó intézményépítési törekvés részesei, amely a tagállamok intézményeinek minél teljesebb mértékű harmonizációjára irányul. Másként fogalmazva: az Európai Unió az intézményépítés természetes laboratóriumának is

tekinthető, működésében ugyanis hosszabb ideje központi szerepe van a gazdasági és politikai fejlődés „jó” intézményei megteremtésének (Featherstone–Radaelli, 2003; Farole et al., 2011; Börzel–Risse, 2012).

A fejlett európai országok konvergenciaklubjára törekvés ideája uralja az elmúlt évtizedek európai politikáját (Monfort et al., 2013:689). Ez a kohéziós politika redistribúciós gyakorlata mellett azt az általánosabb törekvést is magában foglalja, hogy a fejlettebb EU-tagországok intézményi környezete általánossá, azaz valamennyi EU-tagállamban jellemzővé váljon. A kevésbé fejlett EU-tagországok felzárkózását segítő jó intézmények építésének szándékát tükrözték a 2004 óta csatlakozott EU-tagországok belépését kondicionálva megfogalmazott koppenhágai kritériumok (Európai Tanács [1993]), amelyek a piacgazdaság és a demokrácia működőképességének biztosítására irányultak. Ez a gondolat ölt testet továbbá többek között a jogharmonizációs lépésekben, valamint a szakpolitikai legjobb gyakorlatok áramlásában is. Globális összehasonlító perspektívából tekintve így aligha kétséges, hogy más felzárkózó régiókhoz (például a latin-amerikai vagy a kelet-ázsiai térség országaihoz) képest az Európai Unió kevésbé fejlett országai jelentősebb mértékű, illetve folyamatos intézményi transzferben részesülnek.

Ennek ellenére azt tapasztalhatjuk, hogy az európai országok közötti fejlettségi konvergencia meglehetősen bizonytalan folyamat. Mi több, számos jel utal arra, hogy az Európában 2008 végétől elmélyülő globális pénzügyi válság, majd a rákövetkező euróövezeti adósságválság idején a konvergencia, a fejletlenebb országok felzárkózása megállt, és több ország esetében divergenciába fordult. A négy régi kohéziós ország (Írország, Spanyolország, Portugália és Görögország) hosszabb távú konvergenciafolyamatait vizsgálva Chapsa és Katrakilidis friss ökonometria elemzésükben egyenesen úgy találták, hogy utóbbi két országot éppen abban a periódusban jellemzi erős divergencia, amikor a kohéziós politikai források és az intézményi transzferek szerepe is megnőtt (Chapsa–Katrakilidis, 2014).² A kelet- és közép-európai országok felzárkózását

² Az értekezésben nem foglalkozom külön a Kohéziós és a Strukturális Alapokból származó EU-források növekedési szerepével. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a dolgozatban összemossódna az uniós pénzügyi transzferek és az intézményépítés növekedési hatása. Boldrin és Canova (2001), illetve Ederveen és szerzőtársai (2006) meggyőző vizsgálati eredményei óta ugyanis konszenzuális tudásnak számít, hogy a sokkszerűen jelentős EU-források önmagukban nem, csupán jó minőségű intézmények esetén járnak pozitív

vizsgáló friss tanulmányok (Dobrinsky–Havlik, 2014; Halpern–Oblath, 2014; Mihályi, 2014) alapján ugyancsak arra a következtetésre juthatunk, hogy az europanizáció³ folytán érkező intézményi transzferek hatása a konvergenciára erősen bizonytalan.

Adott tehát az értekezés megfajtott rejtvénye: melyek azok az intézmények, amelyek elsősorban számítanak a közelmúlt európai növekedése – a kevésbé fejlett EU-tagországok perspektívájából: a felzárkózás – szempontjából? Mindezek alapján a doktori disszertáció fő kutatási kérdése: *milyen intézményi tényezők mozgatták az EU-tagállamok gazdasági fejlődését az elmúlt két évtizedben?*

1.2.2. Az intézmények konceptualizálása

Ahhoz, hogy a kérdés megválaszolására plauzibilis hipotéziseim legyenek, szükséges az intézmények pontos konceptualizálása. A kiindulópontot az új intézményi közgazdaságtan immár klasszikus, Douglass Northtól származó meghatározása jelenti: az „intézmények olyan emberek által létrehozott korlátok, amelyek az emberi interakciókat alakítják” (North, 1990:3), vagyis a cselekvők számára az intézmények biztosítják a játékszabályokat. Az intézmények tehát nem azonosak a szervezetekkel. Plasztikusan fejezi ki ezt Williamson

növekedési hatással. Másként fogalmazva: hasonlóan a váratlanul megjelenő természeti erőforrások és az intézmények minősége közötti kapcsolathoz (Mehlum et al., 2006), a „kincsek átka” problémája az uniós pénzügyi transzferekre is érvényes, amint erre Váradi 2006-ban megjelent írásában felhívta a figyelmet. Nem kerülöm meg tehát a problémát: az intézmények minősége ugyanis kiemelt vizsgálati szempont az értekezésben.

³ A nemzetközi tanulmányok angol *‘Europeanization’* terminológiájának magyar megfelelőjeként a hazai társadalomtudományi írásokban elterjedtebb az „európaizáció” kifejezés (lásd például Sigér, 2006; Gyáni, 2010; Szűcs–Szabó, 2012), illetve használatos az „európaizálás” is (Ágh, 2004; Csaba, 2005). Ebben az értekezésben pusztán nyelvi-zenei okból használom az „europanizációt” (erre szintén van példa a hazai irodalomban, vö. Kaiser, 2006), a magyar nyelvben már meggyökeresedett „amerikanizáció” analógiájára. Tartalmilag Hix és Goetz (2000: 20) fogalmi meghatározását követve europanizáció alatt azokat a kimenetelében bizonytalan, jelentős szabadságfokkal bíró hatásokat értem, amelyeket az európai integrációs folyamat az EU-tagállamok (és tagjelöltek) nemzeti intézményeire gyakorol. Ebben a megközelítésben fontos, hogy az europanizáció részben „a szakpolitikai és intézményi transzferek önkéntes tanulásának és elsajátításának mintájára épül és kevésbé a kényszerű adaptációra” (Hix–Goetz, 2000: 21). Vagyis, feltételezhető, hogy hasonlóképpen a kohéziós politikai pénzügyi transzferekhez, az europanizációs hatások kimenetele szempontjából is a tagállamok nemzeti intézményi minőségének van perdöntő szerepe.

(2000:597) társadalmi elemzési sémája⁴: a szervezetek (vállalat, piac és a különböző hibrid szervezeti formák) számára a politikai, jogi és bürokratikus intézmények a szervezeti működés intézményi környezetét jelentik. Vagyis miközben a neoklasszikus közgazdaságtan erőforrás-allokációs perspektívájából a szervezetek számítanak környezeti tényezőnek, addig a szervezetek működése szempontjából intézményi környezetről beszélhetünk. Williamson társadalmi elemzési sémája ugyanakkor a formális és az informális intézményeket különböző szinten ragadja meg: utóbbiak, azaz a különböző, értékek, normák, szokások (ideértve a vallási gyökerű hagyományokat is) egy szinttel feljebb (mélyebben) vannak, és a formális gazdasági és politikai intézményi működés kulturális beágyazottságát adják.⁵

Williamson értelmezési kerete disszertációm kutatási kérdésének vizsgálatához azért is különösen hasznos, mivel a különböző szintű intézményi változások várható időhorizontjáról, továbbá a kapcsolódó diszciplináris megközelítésekről is informál (lásd az *1.1. táblázat*ot, amelyben az értekezés szempontjából kitüntetett elemzési szinteken vizsgálandó intézményeket félkövér betűkkel kiemeltem). A négy elemzési szintben alulról felfelé, azaz az intézményi beágyazottság egyre mélyebb szintje felé haladva a változások egyre lassabban következnek be, és az elemzés egyre jobban igényli a közgazdaságtan társadalomtudományi társszociplináinak bevonását. Eszerint a neoklasszikus közgazdaságtan számára az intézmények mellett a szervezetek is adottak (exogének, tehát elemzési szempontból nem relevánsak), a változások pedig folyamatosak. Az új intézményi közgazdaságtan, ezen belül pedig a vállalatelmélet számára ugyanakkor a szervezetek vizsgálati dimenziója a kitüntetett; ilyen nézőpontból elsősorban a tranzakciós költségek, az ösztönzők és a szerződések (tökéletlenségeinek) kérdései az érdekesek. Ebben a

⁴ Magyar nyelven jó áttekintést adnak a Williamson-féle társadalmi elemzési sémáról Czeglédi Pál írásai (Czeglédi, 2005; Czeglédi, 2006b).

⁵ Williamson az evolúciós pszichológiai kutatások eredményeire hivatkozva valójában még az informális intézményeknél, azaz a kulturális beágyazottság szintjénél mélyebb, agyműködésünket alakító kognitív szintről is említést tesz (Williamson, 2000:600) – ezt ugyanakkor explicit módon nem építi be a társadalmi elemzési sémába. Mivel az intézmények növekedési hatása szempontjából ez az elemzési szint közvetlenül kevésbé releváns (és az ezen az elemzési szinten operacionalizálandó kérdésekhez az értekezés szerzője diszciplinárisan sem rendelkezik kellő háttérrel), a disszertációban ezzel a perspektívával a továbbiakban nem foglalkozom.

perspektívában a tágabb intézményi környezet exogén, a változások hatása pedig jellemzően éves/évtizedes időhorizonton mutatkozik meg.

1.1. táblázat

A társadalmi elemzés szintjei: kapcsolat a vizsgált intézmények, a változások időhorizontja és a jellemző diszciplináris megközelítések között

A társadalmi elemzés szintjei	Az elemzésben kitüntetett intézmények	A változás időhorizontja	Jellemző diszciplináris megközelítések
1. szint: kulturális beágyazottság	informális intézmények, a kultúra komponensei	évszázadok	Komparatív gazdasági rendszer-elemzés, „rég” intézményi közgazdaságtan, gazdaságszociológia
2. szint: intézményi környezet	formális politikai, jogi és bürokratikus intézmények	évtizedek	Jog és közgazdaságtan, közösségi választások elmélete, új politikai gazdaságtan
3. szint: irányítási formák	a szervezetek működési környezetét jelentik	év(ek), évtized	Vállalatelmélet, tranzakciós költségek gazdaságtana
4. szint: erőforrás-allokáció	nem relevánsak (külsőleg adottak)	folyamatos	Neoklasszikus közgazdaságtan

Források: Williamson (2000:597); Czeglédi (2005:268-269); saját kiegészítés

Disszertációm intézményi kérdésfelvetése szempontjából egyértelműen a társadalmi elemzési séma felső két szintjének van releváns szerepe, ahol a tudományos analízis középpontjában a formális és az informális intézmények vannak. A politikai, jogi és a bürokratikus intézmények működési következményeire irányul többek között a jog és közgazdaságtan, az alkotmányos közgazdaságtan, a közösségi választások elmélete (Czeglédi 2005:268), de részben ezek a vizsgálati kérdések állnak a modern politikai gazdaságtani megközelítések⁶ homlokterében is. Ezeknél az intézményeknél a változások jellemzően évtizedes időtávban mutatkoznak meg.

⁶ Politikai gazdaságtanként természetesen nem arra a megközelítésre gondolok, amely Magyarországon az államszocializmus időszakában – a marxizmus, a tudományos szocializmus és a munkásmozgalom története tárgyak mellett – a kötelező egyetemi tananyag ideológiai tárgykészletébe tartozott (vö. Halász, 2009). Az értekezésben politikai gazdaságtan címszó alatt a nemzetközi diszciplináris gyakorlatban *political economy* néven jelölt, a közgazdaságtan és az összehasonlító politikatudomány hatáterületén elhelyezhető diszciplinára

Ennél is lassabbak ugyanakkor, inkább évszázados léptékűek az elmozdulások az informális intézményeknél, amelyeket a gazdasági és politikai szereplők viselkedését alakító kulturális tényezőkként határozhatunk meg. Ezekkel az intézményekkel (is) foglalkozik a politikai gazdaságtani megközelítések közé besorolható komparatív gazdasági rendszerelemzés (lásd például Bohle-Greskovits, 2012), miközben maga Williamson (2000:596-597) elsősorban a gazdaságszociológia beágyazottság-koncepciójának (Granovetter, 1985; Smelser-Swedberg, 1994) megtermékenyítő hatására utalt. Groenewegen és szerzőtársai (1995), továbbá Hodgson (2007) emellett felhívják a figyelmet arra, hogy Douglass North informális intézményei, azaz a cselekvők viselkedését alakító mentális modellek kultúraspecifikus elemzésekor valójában a közgazdaságtan (a klasszikusok közül Veblen, Commons és Mitchell nevével fémjelzett) ún. „régí” intézményi iskolájának⁷ egyik alapkérdését érintjük.

Látnunk kell, hogy Williamson társadalmi elemzési sémájában az egymással szomszédos szintek között a hatások potenciálisan kettős irányúak, bár várhatóan nem azonos erősségűek (és nem ugyanazon az időtávon jelentkeznek). Az értekezésben vizsgálandó intézmények esetében ebből a következő munkahipotézis adódik: ***miközben az informális intézményeknek a formális intézményekre gyakorolt hatása elméletileg erősen várható, a fordított irányú hatás valószínűleg kisebb mértékben jelentkezik.***

utalok, amelynek jeles hazai művelői többek között Gedeon Péter, Greskovits Béla, Györffy Dóra és Kornai János. E megközelítés lényegét, tudományos ambícióját, illetve a perspektívából a szokásos gazdaságpolitikai értelmezésekkel szemben megfogalmazódó kritikát két évtizeddel ezelőtt Kornai János a következőképpen foglalta össze: „A gazdasági jelenségek vizsgálatában a politikai gazdaságtani megközelítést alkalmazom. A történelem formálja a politikusok gondolkodását s a lakosság mentalitását; politika és gazdaság a történelemben van beágyazva. Ezt a beágyazottságot, valamint a politika és gazdaság közötti interakciót sokszor számításán kívül hagyja a technokratikus szemléletű gazdaságpolitikai elemzés és ajánlás” (Kornai, 1995: 1098).

⁷ A „régí” intézményi iskola intézmény-felfogásának sajátosságait magyar nyelven részletesen elemzi Czeglédi (2006b); a klasszikus régi intézményi megközelítés problematikusságát elsősorban a módszertani holizmus jelentette, ahogy erre Szabó (2003) felhívta a figyelmet.

1.2.3. Az intézmények és a humán tőke a növekedés magyarázatában

Ahhoz, hogy a társadalmi elemzési séma két felső szintje szerinti formális és informális intézményeknek a közelmúlt európai növekedésében játszott szerepét megragadhasuk, szükséges az így értelmezett intézmények és a növekedés közötti kapcsolat analitikus meghatározása. A vizsgált időtáv rövidsége, illetve a vizsgálatba bevont országok viszonylag kis elemszáma miatt a növekedést magyarázó bonyolultabb regressziók konstruálása ebben az esetben ugyan nem lehetséges; ezzel együtt az elemzés során a Robert Solow (1956) munkássága nyomán kibontakozó növekedési számvitel értelmezési keretét tekintem logikai vezérfonálnak. Ebben a megközelítésben az intézmények hatása a termelési tényezőknek – azaz a (fizikai) tőkének és a munkának – betudható növekedési magyarázat után még fennálló, Solow-maradékként is emlegetett ún. teljes-tényező-termelékenység (TFP, *total factor productivity*) komponensében fejeződik ki. Abramovitz ugyanakkor rámutatott, hogy a Solow-maradékot célszerű „tudatlanságunk mértékének” (Abramovitz, 1993:218) tekinteni; a formális és informális intézmények növekedési hatásának megragadása tehát az új növekedéstudomány különböző irányzataihoz⁸ hasonlóan a növekedéssel, a „gazdasági fejlődés mechanikájával” (Lucas, 1988) kapcsolatos nagy tudatlanságunk⁹ mértékét csökkenti.

A társadalmi elemzési séma analógiájából adódó logikus következtetés, hogy a Bluhm és Szirmai (2012) által ajánlott, többek között Maddison (1988), Abramovitz (1993) és Rodrik (2003) munkásságára támaszkodó növekedés-értelmezési keretet kövessem¹⁰: a disszertáció implicit növekedési modelljében így a formális és informális intézmények a növekedés végső forrásai (*ultimate sources*), a termelési tényezők pedig a növekedés közvetlen forrásai (*proximate sources*). Abramovitz azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy az eredeti Solow-modell empirikus problematikusága nem csupán abból adódik, hogy a

⁸ Czeglédi (2006b) nyomán az új növekedéstudományi irányzatok között a learning-by-doing, a tőkefelhalmozásra, illetve az innovációra koncentrált modelleket különböztethetjük meg.

⁹ Ennek kapcsán Abramovitz azokra az Egyesült Államokban elvégzett klasszikus empirikus vizsgálatokra utal, amelyek szerint a Solow-maradék nagysága 80-90 százalék körül alakult (Abramovitz, 1993: 217-218).

¹⁰ A technikai korlátok miatt természetesen a Bluhm-Szirmai modell (2012:7) egyéb tényezőinek bevonására (továbbá a soktényezős modellben rendkívül bonyolult interakciós hatások specifikálására) ebben az értekezésben nincs mód.

modell nem veszi figyelembe a növekedés végső forrásait (Abramovitz, 1993:219) – köztük az intézményeket. Másként fogalmazva: a növekedési számvitel alapegyenletének empirikus relevanciája a termelési tényezők specifikációjával is javítható. Mindenekelőtt elméletileg és empirikusan is igazolható a növekedési egyenletbe a **humán tőke** tényezőjének bevonása. Meggyőzően érvel emellett például Mankiw, Romer és Weil (1992); az általuk javasolt, humán tőkével kibővített Solow-modellnek nevezett növekedési egyenlet empirikus magyarázóereje lényegesen jobb a korábbi Solow-modellnél.

De mit is értünk humán tőkén, illetve hogyan konceptualizálható (és majd operacionalizálható) a humán tőke relevánsan a makroszintű növekedés szempontjából? E kérdés megválaszolása annak ellenére sem triviális, hogy a humán tőke a közgazdaságtan egyik legrégebbi fogalma, és fontosságáról már a korai angol és francia közgazdászok is értekeztek.¹¹ 2013-ban a *Journal of Development Economics* külön blokkban tárgyalta a humán tőke és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolatot – a szimpózium bevezető tanulmányában ugyanakkor a szerkesztők, köztük a világ átfogó humántőke-adatbázisát létrehozó Robert Barro és Jong Wha Lee – feltűnően óvatosan fogalmaztak, „az iskolázottságra és a humán tőke más dimenzióira” (Barro et al., 2013:181) utalva. Nem véletlenül: feltűnő ugyanis a szakadék a humán tőke mikroalapozású definíciói és a makroszintű elemzésekben a humán tőke mérésére általában használt átlagos nemzetgazdasági szintű iskolázottság proxy változója között. A fogalmi meghatározásban – a későbbi operacionalizálás irányítójaként – Becker klasszikus munkáját, „A humán tőkét” Becker (1993[1964]) veszem alapul. Az értekezés szempontjából fontos, hogy Becker az iskolázottság mellett az egyéb készségek fejlesztésébe, illetve az egészségi állapot megőrzésébe / javításába történő beruházást is olyan, a humán tőkébe való befektetésnek tekintette, amely potenciálisan magasabb gazdasági növekedéshez vezet. Ez a kiterjesztett definíció persze számos nehézséget jelent majd az operacionalizálásban, de segít abban, hogy elkerüljem az olyan típusú félresiklásokat, mint amilyenre például van Leeuwen és Földvári (2008) hívják fel a figyelmet: a humán tőkét pusztán az iskolázottság mennyiségi

¹¹ Folloni és Vittadini (2010:248-249) emlékeztetnek rá, hogy a humán tőke vagyongyarapító hatását már Sir William Petty 1690-es írásai is kiemelték, de a XVIII. századi közgazdászok közül a francia Richard Cantillon, illetve Adam Smith közgazdasági gondolkodásában is fontos szerep jutott a humán tőkének (bár Smith nem használta ezt a megnevezést).

mutatójával közelítve ugyanis szisztematikusan és jelentős mértékben túlbecsüljük a kelet-európai országok humán tőkéjét a nyugatiakkal való összevetésben.

Végül az elemzés implicit növekedési egyenletének a fizikai tőke, a munka, valamint a humán tőke és az intézmények mellett értelemszerűen része a kezdeti fejlettségi szint is, hiszen az Európai Unió tagországai között az elmúlt években konvergenciát feltételezünk, azaz – minden egyéb tényezőt változatlanul tekintve – a kevésbé fejlett országoknak a fejlettebb országokhoz történő közeledését várjuk. Másként fogalmazva: a Mankiw és szerzőtársai által a feltételes konvergencia tesztelésére specifikált, a humántőkével bővített Solow-modell (Mankiw et al. 1992:426) egyenletébe épülnek be a formális és az informális intézmények mint potenciális magyarázó tényezők.

Miután vázoltam az értekezés implicit növekedési modelljét, konceptualizáltam a formális és az informális intézményeket, illetve a humán tőkét, ezen a ponton megfogalmazható a disszertáció két fő hipotézise:

H1: Az elmúlt két évtizedben az EU-tagországok gazdasági fejlődésében a konvergencia lassúsága¹² döntően az informális intézmények minőségében mutatkozó különbségekre vezethető vissza, mivel a formális intézményeknél jelentős hasonulás tapasztalható. (INFORMÁLIS INTÉZMÉNYEK PRIMÁTUSÁNAK HIPOTÉZISE)

Ez a hipotézis tehát összetett, és több alhipotézisre bontható. Amellett, hogy adottnak tekinti a konvergencia lassúságát, feltételezi, hogy az EU-tagországok körében az informális intézményeknél nagyobbak a különbségek mint a formális intézményeknél. Továbbá magában foglalja azt is, hogy a feltételes konvergencia növekedési egyenletének egyéb tényezők által nem magyarázott reziduuma nagyobb mértékben csökkenthető, ha az informális intézményeket (és nem a formálisakat) vonjuk be intézményi tényezőkként a magyarázatba.

¹² Joggal vetődik fel a kérdés, mit értünk pontosan az alatt, hogy a konvergencia „lassú”. Ezt kvalitatív értelemben, illetve a dél-európai és a poszt szocialista országok felzárkózását vizsgáló empirikus tanulmányok alapján az értekezés 1.2.1. pontjában értelmeztem. Utaltam többek között arra is, hogy a kevésbé fejlett EU-tagországoknak a fejlettebbekhez történő felzárkózása éppen akkor lassult le, amikor a kohéziós politikai pénzügyi támogatások és az europánizációs intézményi transferek felerősödtek.

H2: Alternatív hipotézis: az EU-tagországok körében a konvergencia lassúságában az intézmények különbségei nem meghatározóak, és a fejlettségi különbségek fennmaradása a humán tőkében fennálló eltérésekkel magyarázható elsősorban. (HUMÁN TŐKE PRIMÁTUSÁNAK HIPOTÉZISE)

Már az értekezésnek ezen a pontján jelezni kell ugyanakkor, hogy a humán tőke és az intézmények nem függetlenek egymástól, ezt például meggyőzően támasztja alá Nye és Polyachenko (2013) elemzése. Ennek a problémának a kezelése fokozott figyelmet igényel majd a magyarázatok kialakításakor, illetve az eredmények értelmezésekor. Felveti továbbá, hogy az értelmezés más típusú módszertani megközelítésekkel finomítható; mindezt például kvalitatív módszerek bevonásával lehet megtenni.

1.3. A kutatás felépítése: országkeresztmetszeti elemzés és esettanulmányok

Az EU-tagországok közelmúltjában a formális és informális intézmények, illetve a humán tőke növekedési hatásának vizsgálatára tehát először egy olyan növekedési modell keretében kerül sor, amely a feltételes konvergencia tesztelésére alkalmas. A kis elemszám és a rövid időtáv azonban alapvető óvatosságra int majd az eredmények értelmezésében – különösen annak fényében, hogy a magyarázó változók között elméletileg is erős interakció várható.

Valószínű, hogy a vázolt kvantitatív elemzési irány önmagában inkább csupán egy tanulmányhoz szolgáltatna elegendő muníciót; egy teljes doktori értekezés elkészítéséhez emellett további kiegészítő vizsgálatokra is szükség van. Amikor a kvantitatív kutatás (itt az országkeresztmetszeti-statisztikai elemzés) – az említett technikai okok – miatt várhatóan számos kérdést megválaszolatlanul hagy, akkor ezekre részben kvalitatív esettanulmányok segítségével kereshetünk választ. A kutatási stratégiában ilyenkor az ún. kevert módszertani megközelítés (*mixed methods approach*, Creswell, 2014) használata indokolt.¹³ A korábban inkább más társadalomtudományi diszciplínákat jellemző kevert módszertani megközelítés alkalmazása közel egy évtizede a közgazdasági kutatások napirendjén is szerepel; figyelemre méltó, hogy a Cambridge Journal of Economics-ban Downward és Mearman (2007) egyenesen a kvantitatív és kvalitatív módszereket ötvöző kevert megközelítésnek a közgazdaságtanba történő visszavezetéséről (*retroduction*) írtak.

Értekezésem témájában az országkeresztmetszeti összehasonlítás után fennmaradó hiányzó láncszemek felderítéséhez Kornai János rendszerparadigma-koncepciója szolgál módszertani útmutatóként. Kornai meghatározása nyomán a rendszerparadigma elemzési perspektívájának a következő sajátosságai emelendők ki (Kornai, 1999:590):

(1) a parciális elemzéssel szemben holisztikusabb megközelítés;

¹³ Magyar nyelven a kevert módszertani megközelítésekről lásd Király és szerzőtársai (2014) összegzését.

- (2) multidiszciplinaritás, kitüntetett figyelem „arra az interakcióra, amely a társadalom funkcionálásának különböző szférái (a politika, a gazdaság, a kultúra, az ideológia) között megy végbe”;
- (3) a tágran értelmezett intézményi elemzés központi szerepe, a rendszerspecifikus, illetve a vizsgált országok rendszertől független, sajátos jellemzőinek azonosítása;
- (4) a történeti folyamatokba történő beágyazottság;
- (5) az egyéni preferenciáknak döntően a társadalmi körülmények változására történő visszavezetése;
- (6) a nagy átalakulásokra történő koncentráció;
- (7) a rendszerspecifikus diszfunkcionális vonások keresése;
- (8) kvalitatív összehasonlító módszer alkalmazása.

Mindebből kitetszik: azzal, hogy a rendszerparadigma vezérfonalát használok¹⁴, a kvalitatív elemzés során a „régí” intézményi iskola megközelítésére erősen emlékeztető módszertani eljárást követek. Disszertációmban ugyanakkor a kvalitatív elemzés metodológiai értelemben nem riválisa, hanem kiegészítője az országkeresztmetszeti-statisztikai elemzésnek.

A kvalitatív elemzés ebben az esetben esettanulmányos elemzés, ahol kiválasztott országok reprezentálják az eseteket. Az esetkiválasztás elvi alapjaival a jellemzően kvantitatív elemzéseket használó makroközgazdászok kevésbé foglalkoztak; ebből a szempontból inkább az összehasonlító politikatudomány néhány kutatójának, különösen John Gerringnek, illetve szerzőtársainak a munkásságára támaszkodhatunk (lásd pl. Gerring, 2007; Seawright-Gerring, 2008).

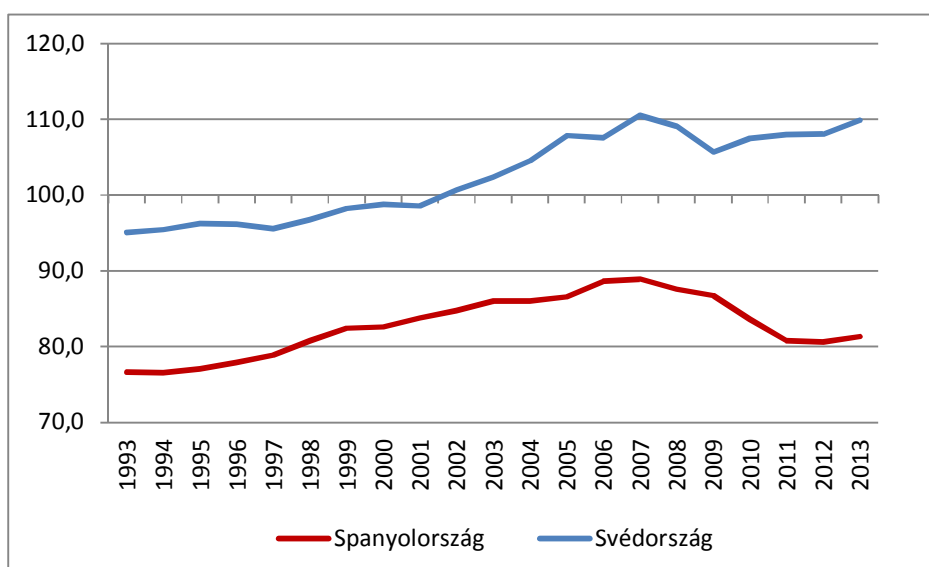
Kisszámú eseténél a kiválasztás semmiképp nem alapulhat véletlen; csakis metodológiailag tudatos lehet. Mivel a kvalitatív esettanulmányok során olyan országeseteket keresek, amelyek általánosítható tanulságokkal szolgálnak, ugyanakkor egymáshoz nem szükségképpen hasonlóak, a kiválasztás módszere a „mintaadó eset” (*influential case*, Seawright-Gerring, 2008) logikájának feleltethető meg. A szelekciót azonban szubsztantív szempontok határozzák meg: az értekezés központi kérdése a formális és az informális intézmények közötti kompatibilitás, illetve súrlódás vizsgálata, mégpedig az EU-tagországok közötti növekedési konvergencia (korlátozottságának) folyamatában. Mindennek alapján két olyan országot választok tehát, amelyeknél (1)

¹⁴ Hasonló kutatási stratégiát alkalmazott például Györffy Dóra (2007a) is.

valamilyen kezdeti súrlódás merülhet fel a politikai és a gazdasági szabadság formális intézményei és az informális intézmények között; (2) felzárkózási trendet figyelhetünk meg; (3) és amelyek viszonylag hosszabb ideje tagjai az Európai Uniónak, azaz a gazdasági és a politikai szabadság intézményei már jó eséllyel történetileg beágyazódtak.

1.1. ábra

Spanyolország és Svédország felzárkózási pályája, 1993-2013
egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számított GDP az EU alapító tagjaihoz* képest

Forrás: Penn World Table, illetve Eurostat-adatok alapján saját számítás
*Belgium, Franciaország, Hollandia, Németország és Olaszország (Luxemburg nélkül)

A fentiekből kitetszik, hogy az esetkiválasztás logikájának nem felelnek meg egyrészt a posztszocialista országok, de az Európai Unió alapító tagjai sem. Szóba jöhetnek ugyanakkor – Olaszország kivételével – az EU sokáig autoriter politikai hatalmi környezetben működő déli tagállamai, már amennyiben felzárkózási trendet mutatnak. Ez utóbbi kritériumnak azonban csak Spanyolország felel meg. Ezen kívül releváns, mintaadó eset lehet Svédország¹⁵ is, amely ugyan ma az EU egyik legfejlettebb tagállama, azonban a

¹⁵ Különösnek tűnik Svédország esetében „felzárkózásról” beszélni, és abban, hogy formálisan az ország megfelel az esetkiválasztás ezen kritériumának, kétséget kizáróan benne van az 1993-as kezdeti év mint a svéd gazdasági teljesítmény mélypontjának sajátos hatása is. A gazdasági szabadság intézményeivel

kilencvenes évek elején súlyos krízisben volt: nemcsak a gazdasági teljesítmény, de a piacgazdaság intézményeinek működése szempontjából is.

Amint azt az *1.1. ábra* is mutatja, Spanyolország és Svédország gazdasági fejlődése a kilencvenes évek elejétől a globális pénzügyi válság időszakáig hasonló pályáívet járt be – ebben a periódusban mindkét ország fejlettsége relatíve javult a referenciacsoportként kezelt alapító EU-tagállamokhoz képest. Ez Spanyolország esetében fokozatos konvergenciát jelentett, Svédország esetében pedig a felzárkózás periódusában, a kilencvenes években konvergenciát, a kétezres évek elejétől ugyanakkor pozitív divergenciát, azaz az EU alapító tagjainál szisztematikusan gyorsabb gazdasági növekedést. A válság periódusában azonban elvált a két ország pályája: Svédországban a sokkhatás korlátozottnak, Spanyolországban viszont tartósnak bizonyult. Mindebből az esettanulmányok időhorizontja számára eltérő következtetés adódik: a svéd esetben célszerű az intézményi súrlódás, illetve harmonizálódás periódusára, azaz a kilencvenes évtizedre koncentrálni, míg Spanyolország esetében a teljes periódust kell elemezni, beleértve a globális pénzügyi válság és a rákövetkező európai adósságválság óta eltelt időszakot is. Az exploratív ambíciókkal íródó két esettanulmány ugyan nem fogja szisztematikusan magyarázni a kvantitatív statisztikai elemzés során felmerülő kérdéseket, azonban hozzájárulhatnak az adott ország esetében specifikus fejlődési szempontok feltárásához.

kapcsolatos súrlódás és az ennek alapján a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején bekövetkező tartós teljesítményromlás ugyanakkor mindenképpen érdekes esetté tesz Svédországot.

2. Elméleti és módszertani megfontolások

A bevezető részben a disszertáció szempontjából számos fontos elméleti kérdést már érintettem. Ebben a fejezetben ugyanakkor azokkal az elméleti kérdésekkel, illetve a hozzájuk kapcsolódó módszertani szempontokkal foglalkozom, amelyek megválaszolása szükséges ahhoz, hogy a korábban vázolt növekedési egyenletben a különböző típusú intézmények, illetve a humán tőke operacionalizálhatóak legyenek. Először Williamson társadalmi elemzési sémájának logikáját követve a formális intézmények közül a jogi, a politikai és a bürokratikus intézményekkel, majd a kulturális beágyazottság szintjén levő informális intézményekkel kapcsolatos fő tanulságokat tekintem át. Végül a humán tőke operacionalizálásához kapcsolódó elméleti és módszertani szempontokat tárgyalom.

2.1. Jogi, politikai és bürokratikus intézmények

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a jogi, a politikai (hatalmi) és a bürokratikus (szakpolitikai, igazgatási) intézményeknek a gazdasági fejlődésben játszott szerepe nemcsak az intézményi közgazdaságtan érdeklődésére tart számot. Valójában az intézményeknek a gazdasági fejlődésben játszott szerepe már hosszabb ideje a különböző társadalomtudományi diszciplínák egyik kiemelt kutatási témája. A politikatudományban az új institucionalizmus (Peters, 2005:16) irányzatának térhódításával a nyolcvanas évektől nőtt meg az érdeklődés az intézmények szerepe iránt (Brunczel, 2011). Ezzel párhuzamosan a szociológiában is felerősödött a történeti-gazdasági intézmények kutatása, amely részben Polányi (1957) beágyazottság-tézisének elsősorban Granovetter (1985) munkásságának köszönhető újraéledéséből táplálkozott. A kilencvenes évekre a szervezetszociológiában a formális szervezetek működése mögött meghúzódó informális intézményi tényezők, a kultúra, az értékek és a normák szerepe (DiMaggio, 1990) meghatározó empirikus kutatási programmá nőtte ki magát.

De természetesen jelentős az institucionalista hagyomány a közgazdaságtanban is: az intézmények szerepének kutatása már a klasszikus közgazdaságtudományi iskolának is részét képezte (Smith, 1899[1776]). A specifikus intézményi magyarázatok, amelyek a

növekedésselmélet alapkérdésére – vagyis hogy miért gazdagok egyes országok, és miért szegények mások – születtek meg lehetséges válaszokként, ugyanakkor csak az utóbbi húsz-harminc év során váltak a főáram részévé, amikor az új növekedésselméleti irányzat integrálta az intézményi közgazdaságtan eredményeit (Czeglédi 2006a).

A növekedés és az intézmények vonatkozásában persze más a tipikus kérdésfeltevés az intézményi közgazdaságtanban, illetve a politikatudományban.¹⁶ Míg előbbinél a politikai intézmények a növekedés oka(i)ként specifikálható intézmények közül csupán a versengő magyarázatok egyikét adják, a politikatudomány számára a növekedés és az intézmények közötti viszony jellemzően a gazdasági teljesítmény és a politikai intézmények minősége, illetve a politikai rendszerek működése közötti összefüggés kutatását jelentik. Más a két tudomány tipikus alapfeltevése a növekedés és az intézmények közötti logikai viszonyról is. A közgazdaságtanban az intézmények tipikusan egy olyan explicit vagy implicit növekedési egyenlet magyarázó változói között szerepelnek – többek között a fizikai és a humán tőke, valamint a munka változói mellett –, amelyeknek eredményváltozója a gazdasági növekedés vagy a gazdasági fejlettség. A politikatudományi megközelítés viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy *a gazdasági növekedés és a politikai intézmények közötti kapcsolat távolról sem triviális*; mégpedig sem az esetleges oksági láncolat irányában, sem pedig a feltételezett kapcsolat előjelében nem az. Gedeon (2009) a gazdasági fejlődés és a politikai intézmények közötti elméleti összefüggéseket taglaló áttekintésében összesen hatféle lehetséges kapcsolatot mutat be; a kapcsolat iránya szerint lehet magyarázó változó a politikai intézmény, illetve eredményváltozó a gazdasági fejlődés is, emellett a közöttük feltételezett hatás irányában lehet pozitív, negatív vagy éppen semleges (közömbös) is.

Bár az intézményi közgazdaságtani megközelítések döntő többsége alapvetően az „intézmények hatnak a gazdasági fejlődésre” feltevésből indul ki, néhány újabb elemzés ugyancsak rámutat a fejlődés és az intézmények között lehetséges kapcsolat sokféleségére.

¹⁶ Az empirikus politikatudományi megközelítést természetesen nem az intézményi közgazdaságtani perspektíva riválisaként értelmezem; elméleti áttekintésemben inkább azt a folyamatot szándékozom érzékeltetni, ahogy az institucionalista gondolkodási keret alakítja a gazdasági fejlődésben a politikai (és más) intézmények szerepének konceptualizációját.

Paldam és Gundlach (2008) felhívják a figyelmet arra, hogy az intézmények és a gazdasági fejlettség közötti összefüggés nem csupán a változásokban – technikai értelemben az első differenciáltaknál, azaz az intézményi változások és a gazdasági növekedés között – ragadható meg, hanem maguknál a szint-mutatóknál – azaz az intézmények minősége és a gazdasági fejlettség között – is tételezhető kapcsolat. Sőt, a szintek és a változások többféle kombinációja is elképzelhető (Paldam-Gundlach 2008: 72). A szerzők gazdag empirikus ökonometriai elemzésükben az intézményeket egyrészt makroszinten, a demokrácia minősége szempontjából, másrészt a mikroszintű viselkedés, azaz a korrupcióhoz kapcsolódó tipikus magatartásformák szempontjából értelmezik – előbbi mérésére a Polity Index demokrácia-minőségi mutatóját, utóbbira a Transparency International korrupciós percepció-indexét használják. Bár ezen indikátorokkal szemben bizonyára joggal sorakoztatható fel módszertani kételyek sokasága – a korrupciós percepció indexnek a korrupció mérésére alkalmazhatóságáról illetően lásd például Svennson (2005:22) kritikáját – következtetésük meglepő az intézmények primátusát feltételező intézményi közgazdaságtan híveinek nézőpontjából. A szerzőpárosnak a szokásos intézményi közgazdaságtani feltevessel ellentétes irányú eredményei szerint ugyanis a legerősebb kapcsolati mintázat az, amelyben *a gazdasági fejlettség a demokrácia minőségének Granger-oká*¹⁷ (Paldam-Gundlach 2008: 93). Nem kívánok ezen a ponton részletes vitába bocsátkozni ezzel a következtetéssel, hiszen empirikus vizsgálatról van szó, amelyben az intézmények minőségének mérésére a szerzők erős leegyszerűsítéseket használtak. Mindenesetre általában véve azt, hogy az intézmények újra-felfedezése, különösen pedig a növekedés és a politikai intézmények közötti kapcsolat vizsgálata a növekedéstudomány meglepően új áramlatai közé tartozik, jól példázza Helpman – alig egy évtizede írott – átfogó növekedéstudományi munkájának záró fejezete. Ebben a szerző úgy értékeli, hogy a növekedés politikai gazdaságtana még inkább csak a kérdések felvetéséig jutott el, és a

¹⁷ A Granger-oktság az ok-okozati összefüggés ökonometriai, illetve valószínűségelméleti megfogalmazása. Azt jelenti, hogy az okként azonosított változók késleltetett értékeiből nyert információ segíti egy másik változó előrejelzését. A Granger-oktság tehát inkább az események időbeli sorrendjét teszteli, semmint a köznap értelemben vett oktságot (Maddala, 2004: 431–433). Vagyis esetünkben a Granger-oktság azt jelenti, hogy a gazdasági fejlettség (a makroszintű jövedelem) múltbeli értékei statisztikailag szignifikáns magyarázó változói a politikai intézmények minőségét (vagyis a demokrácia fokát) megjelenítő változó jelenbeli értékeinek, fordítva azonban nem áll fenn az összefüggés.

különböző növekedési regressziókból származó eredményeink értelmezésekor a változók közötti hatásmechanizmusokat illetően még jórészt csak tapogatózunk (Helpman 2004: 138).

2.1.1. Nagy átalakulás vs. intézmények primátusa: az elmúlt évtized nagy vitája az intézmények és a gazdasági fejlődés kapcsolatáról

Paldam és Gundlach fent idézett tanulmánya persze csupán egy állomás a gazdasági fejlettség és a demokrácia (a politikai intézmények minősége) közötti kapcsolatot vizsgáló, a kétezres évek elejétől zajló vita folyamában. A szerzőpáros tagjai a demokratikus átalakulás tézise mellett érvelő álláspontjukat Acemogluval és szerzőtársaival folytatott polémiajuk során további tanulmányokban is kifejtették (Gundlach–Paldam, 2008; Gundlach–Paldam, 2009; Paldam–Gundlach, 2012). A demokratikus átalakulás tézise a nagy átalakulás (*Grand Transition*) egyik alesetének tekinthető; fő állítása, hogy a politikai intézmények fejlődése hosszú távon az általános fejlődés következménye (Gundlach–Paldam, 2009:340) – ami voltaképpen Lipset (1959) modernizációs (hipo)tézisének is megfeleltethető. A rivális megközelítésben, Acemoglu, Johnson és Robinson (2007 [2005]) modelljében, ezzel szemben a politikai intézményeknek van elsődleges szerepe, amelyek a politikai hatalom korlátait határozzák meg, majd pedig az ekképpen – társadalmanként változó mértékben – korlátozott politikai hatalom alakítja ki a gazdasági intézmények működésének kereteit. Ezzel összefüggésben az intézmények primátusa megközelítésbe sorolható kritikus momentum (*critical juncture*) tézise szerint a makroszintű jövedelem (a gazdasági fejlettség) és a demokrácia között nincs oksági összefüggés: a hosszútávú fejlődési pályák alakulása szempontjából sokkal inkább az számít, hogy bizonyos kritikus időszakokban milyen döntéseket hoznak a politikai elitek.

A gazdasági fejlődésben az intézmények által játszott szerep, illetve a gazdasági fejlettség és a politikai hatalom közötti okság természetéről folyó, a megjelent tanulmányok száma alapján is kivétlesen termékeny vitában Acemoglu és szerzőtársai (2001; 2005; 2008; 2009) a modernizációs típusú érvekkel szemben következetesen a kritikus momentum tézisével, illetve a politikai intézmények meghatározó szerepével érveltek. A szerzők ugyanakkor sokféle kritikával szembesültek. Albouy (2004) például elsősorban az Acemoglu és

szerzőtársai érvelésében kiemelt szerepet játszó instrumentális változónak, a telepések mortalitásának adatháttérét bírálta. Értekezésem szempontjából ugyanakkor közvetlen relevanciája is van Glaeser és szerzőtársai (2004) kritikájának, akik az intézmények operacionalizálására vonatkozó bíráló megjegyzéseik mellett rámutattak arra is, hogy a gyarmatosító országokból érkező telepések nemcsak intézményeiket, hanem a gyarmatokon élő őshonos lakosságnál nagyobb humán tőkéjüket is magukkal hozták. Mi több, Glaeser és szerzőtársai (2004) általánosabb érvényű kritikát is megfogalmaztak a hasonló elemzésekben szokásosan használt, nemzetközi intézetek által publikált szakértői megkérdezésből származó indikátorok (például kisajátítási kockázat, kormányzati hatékonyság, a végrehajtó hatalomra nehezedő kényszerek) érvényességével szemben. A szerzők meglátása szerint ugyanis az ilyen típusú nemzetközi indexek zömmel inkább rövidtávú politikai elmozdulásokról informálnak a mélyebb strukturális intézményi sajátosságok helyett, amelyek a hosszú távú folyamatok elemzéséhez szükségesek. A vita során Acemoglu és szerzőtársai (2005) ugyanakkor cáfolták Glaeser és szerzőtársai felvetését a humán tőke primátusáról az intézményekkel szemben. A hosszú vita folyamán valamennyi résztvevő a kreatív operacionalizálás és a kifinomult ökonometria eszközök gazdag tárházát vonultatta fel. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Paldam és Gundlach (2012) egy újabb elemzésükben arra a következtetésre jutottak, hogy az időtáv függvényében az oksági kapcsolat iránya eltér a gazdasági fejlettség és a demokratikus politikai intézmények minősége között. Eszerint rövid- és középtávon az oksági láncban inkább a politikai intézmények minősége tölti be a magyarázó változó szerepét, hosszú távon azonban az összefüggés fordított, azaz inkább a gazdasági fejlettség magyarázza a demokrácia minőségét.

Bár e szokatlanul pezsgő tudományos vita önmagában is érdekes, értekezésem számára is több fontos tanulsággal szolgál – annak ellenére is, hogy az érveket megalapozó empirikus elemzések ökonometria módszerekkel, világmintán, hosszú időtávon készültek. E vita általános tanulsága, hogy az intézményi magyarázatok különlegesen érzékenyek az operacionalizálásra; tanácsos erős forráskritikával viszonyulni a szokásosan használt, nemzetközi intézmények által publikált indexekhez, és az intézmények minőségének mérésére lehetőleg olyan proxy változókat választani, amelyek szubsztantíven ragadják meg a kérdéses intézményeket. Disszertációm szempontjából ugyancsak fontos eleme a

vitának az intézmények és a humán tőke közötti interakció feltárása, továbbá annak az eshetőségnek a bemutatása, hogy a politikai intézmények minősége és a gazdasági fejlettség közötti viszonyban az okság iránya az idő előrehaladtával megváltozhat.

Az általános modernizáció vs. intézmények primátusa vita folytatásának tekinthető Voigt (2013) írása, aki Glaeser és szerzőtársainak fentebb idézett tanulmánya (2004) nyomán az intézmények mérésével kapcsolatos kritikai szempontokat helyezi új megvilágításba. Emellett Voigt szerint az intézmények tipológiáját célszerű az intézményi szabályokat megsértőkkel szembeni szankciók érvényesítése alapján¹⁸ megalkotnunk, így inkább a külső vs. belső intézmények megkülönböztetését javasolja az általam is használt North-féle formális vs. informális intézmények helyett. A szerző továbbá fontosnak tartja a *de jure* vs. *de facto* intézmények distinkcióját is, utalva arra, hogy az intézmények kényszerítő ereje nem triviális; másként fogalmazva, a formálisan létező szabályok tényleges érvényessége a jogalkalmazástól, a szankciók végrehajtásától is függ. Voigt számos operacionalizálható meglátása közül értekezésem szempontjából kiemelendő még, hogy a közvetlenül nem megfigyelhető, többféle intézmény működéséből összetevődő intézményi jelenségeket (példaként az igazságszolgáltatás függetlenségét említi) látens változós elemzéssel célszerű közelíteni.

2.1.2. Jogrend, jogbiztonság, tulajdonjogok, gazdasági szabadság

Az a fentiekből is kiderül, hogy a gazdasági fejlődés szempontjából a politikai intézmények nem csupán a demokratikus politikai jogok (*political rights*), hanem a polgári szabadságjogok (*civil liberties*) biztosítása szempontjából is relevánsak. Másként fogalmazva: a korábban hivatkozott intézményi közgazdászok közül sokak számára a politikai intézmények elsődleges jelentősége a növekedés szempontjából a tulajdonjogok, azaz a gazdasági szabadság biztosításában áll. Márpedig a gazdasági és a politikai szabadság szintjében empirikusan többféle mintázat is megfigyelhető, azaz időben a

¹⁸ Ha az intézmények által előírt szabályok megszegőivel szemben a szankcionálás az állam hatókörébe tartozik, akkor külső intézményekről, ha az államtól függetlenül a közösség tagjai lépnek fel a mnormasértőkkel, akkor belső intézményekről célszerű beszélnünk.

politikai szabadság növekedésével járó demokratizálódási, illetve a gazdasági szabadság növekedésével járó liberalizációs pályák eltérően alakulhatnak (Kapás–Czeplédi, 2011).

Mindez indokoltá teszi, hogy a politikai intézményektől függetlenül tárgyaljam (és majd operacionalizáljam) a gazdasági szabadságot megalapozó jogi intézményeket. A megközelítés természetesen tovább finomítható. Ennek kapcsán figyelemre méltó, hogy a nagy klasszikus szerzők közül Hayek (1960) vagy Knight (1922) általában a szabadságjogokról írtak – azaz nem tartották célszerűnek a „gazdasági szabadság” megkülönböztetését, és voltaképpen a tulajdonjogi iskola perspektívája is egységes szemléletű, ugyanis ebben az állampolgári jogok a tulajdonjogok egyik formájaként határozódnak meg (Alchian–Demsetz, 1973). Ebből tehát kettős következtetés adódik: miközben célszerű a demokrácia, illetve a piacgazdaság működését biztosító politikai, illetve jogi intézményeket külön potenciális magyarázó változókként tekinteni, elemzésünk szempontjából nem tűnik indokoltnak a jogi intézmények további cizellálása.

Az operacionalizálás során megválaszolandó kérdés tehát arra egyszerűsödik, hogy milyen típusú jogi intézmények relevánsak a gazdasági fejlődés szempontjából. A jogbiztonságot alakító intézmények közül Acemoglu és Johnson (2005) a tulajdonjogi intézmények meghatározó szerepére mutattak rá (szemben a szerződéskötést biztosító intézményekkel); ennek mérésére a végrehajtó hatalomra nehezedő kényszerek mértékét alkalmazták. Ben-Yishay és Betancourt (2010) azonban azt találták, hogy a jogállamiság (*rule of law*) más indikátorai hasonló magyarázó erővel bírnak.¹⁹ A hazai szerzők közül hasonlóan érvel Czeplédi is egyik friss tanulmányában, amelyben a gazdasági fejlődésben általa is kiemelt fontosságúnak ítélt autonómia és az egyéni szabadságjogok érvényesülését ugyanakkor Sobel és Coyne (2011) nyomán az informális intézményekhez, azaz a kultúra komponenseihez is köti (Czeplédi, 2014). Ez persze egy további nehézséget is előrevetít az operacionalizálásban: vélhető, hogy a jogi és politikai intézmények működésének empirikusan jobban magyarázó indikátorai nagyobb mértékben foglalnak magukba informális intézményi vonásokat –márpedig ebben az esetben a gazdasági fejlődés

¹⁹ Mi több, elemzésük szerint a Freedom House állampolgári szabadság érvényesülését vizsgáló indikátorai közül a második generációs emberi jogok csoportjába sorolható proxy változók hatása a legerősebb (Ben-Yishay–Betancourt, 2010:294).

potenciális intézményi magyarázó változói között fokozott multikollinearitás áll fenn. Ezzel együtt elemzésem szempontjából a jogi intézmények olyan operacionalizálása kívánatos, amely jól közelíti a tulajdonjogok biztonságának és a jogállamiságnak általában vett érvényesülését.

2.1.3. A politikai intézmények minősége: hatalompolitikai és szakpolitikai intézmények

A közelmúltban az empirikus politikatudományi kutatások körében egyre jelentősebbé vált az az irányzat, amely a demokráciát nem pusztán a rendszerszintű alapvonások, hanem a *demokratikus működés minőségi jellemzői* szempontjából vizsgálja (Ringen, 2011). Ez a megközelítés természetesen támaszkodhat Dahl (1971, 1998 és 2001), illetve Lijphart (1999 és 2011) munkásságára, e két nagyhatású szerzőnek évtizedek alatt kiérlelt tipológiájára és empirikus következtetéseire. A demokrácia minőségi működésének mérésére törekvő megközelítésben *lényegesen heterogénebb képet kapunk a fejlett világ demokráciáinak állapotáról*, köztük az európai demokráciákról, mint például az empirikus politikatudományban széles körben – így a Paldam-Gundlach szerzőpáros fentebb idézett 2008-as tanulmányában is – használt Polity-projekt (Marshall-Jaggers, 2012) indikátorai alapján. Ringen (2011:15) operacionalizálási javaslata szerint a demokrácia mint rendszer jóléti potencialitásának indikátorai (*indicators of potential*) mellett a demokratikus működés teljesülésének indikátorai (*indicators of delivery*) is megkerülhetetlenek az empirikus demokráciakutatások során. Míg előbbiek közé olyan indikátorok tartoznak, amelyekhez hasonlókat a Polity-kutatás is használ (a demokrácia konszolidálódásának erőssége és tartóssága, a sajtószabadság szilárdsága, a kormányzat döntéshozatali kapacitása és a demokratikus eljárások védelme a gazdasági hatalmi befolyástól), addig a demokrácia tényleges jóléti teljesítményét alapvetően befolyásolja négy további indikátor is (az állampolgárok biztonsága a fizikai, illetve a humán tőke dimenziójában, a kormányzatba vetett bizalom, illetve a jövőbeli szabadságban való bizakodás). Nem kétséges, hogy Ringen demokrácia-paradigmájának kialakításakor olyan elméletileg koherens operacionalizálásra törekedett, amellyel megragadható a különböző empirikus felmérések szerint egyaránt kiemelkedő minőségű norvég demokrácia azon sajátossága is,

hogyan az absztrakt demokratikus erényekkel szemben inkább a *demokratikus szakpolitikai eljárások hatékonyságára* épít (Ringen 2010:44).

Ugyanez a gondolat köszön vissza a „hatékony demokrácia” kérdésének vitájában is (Alexander–Welzel, 2008; Knutsen, 2010b; Alexander et al., 2012). Ezen a ponton az „India vs. Szingapúr” illusztratív esetek kapcsán fejtem ki a hatékony demokrácia érvelésének fő elemeit (a technikai részleteket mellőzve). Miközben a politikai szabadságjogok, az ún. választói demokrácia (*electoral democracy*) perspektívájából India egyértelműen demokratikus politikai berendezkedésű társadalom, Szingapúr pedig autoriter rezsim, a hatékony demokrácia megközelítésében a két ország intézményei összességükben hasonló mértékű politikai szabadságot biztosítanak állampolgáraiknak. Indiában ugyanis mindenekelőtt a burjánzó korrupció, a klientelizmus, illetve a különböző társadalmi csoportokat érő informális diszkrimináció következtében az elvben biztosított demokratikus állampolgári jogok csupán részlegesen, töredékesen érvényesülnek. Ezzel szemben Szingapúrban a meglehetősen szűkre szabott demokratikus jogaikkal szinte teljes mértékben élhetnek az ottani állampolgárok, mivel ezeket a korlátozott jogosultságokat az ottani szakértői bürokrácia praktikusán minden állampolgár számára magas szinten biztosítja. Alexander és szerzőtársai összességében arra mutatnak rá, hogy bár a két országban a választói demokratikus jogosultságok mértéke, illetve a kormányzás hatékonysága is szignifikánsan eltér egymástól – mindez összességében mégis hasonló szintű demokratikus teljesítményhez vezet – legalábbis a hatékony demokrácia megközelítésében (Alexander et al., 2012).

Ezekből a kutatási eredményekből egy fontos következtetés biztosan adódik az intézmények operacionalizálására nézve: a gazdasági fejlődés szempontjából nem csupán a politika hatalmi intézményei relevánsak, hanem a kormányzás hatékonyságát biztosító szakpolitikai intézmények minősége is számít. Mivel országonként a hatalmi és a szakpolitikai intézmények minősége sem elméletileg, sem empirikusan nem szükségképpen korrelál egymással, célszerű így ezeket külön változókként operacionalizálni.

A következőkben röviden áttekintem a gazdasági fejlettség és az intézményi minőség között az Európai Unió országaiban megfigyelhető kapcsolat természetét, az európai intézményépítési projektben kitüntetett formális intézményekre koncentrálva.

2.1.4. Egy kitérő: intézményépítési kísérlet az Európai Unióban

Amint azt a bevezetőben jeleztem, az Európai Uniót (és benne a Gazdasági és Monetáris Uniót) tudatosan konstruált politikai intézményeknek, pontosabban intézményépítési projekteknek tekinthetjük. Mégpedig olyan intézményépítési kísérletnek, amelyben a kevésbé fejlett országok átveszik a „jó” intézményeket a legfejlettebb európai országoktól. Ahogy arra Balázs már 1997-es írásában is rámutatott, a kilencvenes évek elejétől a csatlakozni vágyó kelet-közép-európai országok számára az Európai Unió akkori tagországait reprezentáló szervezet a „felvételi követelmények formájában megüzente, meddig kell eljutni az átalakulásban ahhoz, hogy a jelentkező ország integrációérett legyen. Ilyen üzenetet hordoznak mindenekelőtt az ún. koppenhágai kritériumok, valamint az egységes belső piachoz való felzárkózás jogi házi feladatát tartalmazó fehér könyv. *Az a lényeg, hogy az EU felfogása szerint a rendszerváltást a szervezet falain kívül kell végrehajtani; az átalakulás problémáit ugyanúgy tilos az Unió határain átcsempészni, mint a szomszédokkal való vitás ügyeket*”(Balázs 1997:955, kiemelés az eredetiben). Formálisan az EU-tagállamok az 1993. évi júniusi koppenhágai csúcson az ún. koppenhágai kritériumokkal megteremtették a feltételes EU-csatlakozás, az ún. kondicionalitás jogi alapját (Hillion 2002):

- Stabílan működő demokratikus intézményrendszer, mely garantálja a jogállamiság és az emberi jogok érvényesülését, és biztosítja a kisebbségek védelmét, jogaik tiszteletben tartását (politikai kritériumok);
- Működő piacgazdaság és annak a képességnek a megszerzése, hogy az ország meg tudjon birkózni az Unióban meglévő piaci erők versenyével (gazdasági kritériumok);
- Képesség a tagsággal járó kötelezettségek, a teljes közösségi joganyag átvételére és alkalmazására, különösen a politikai, gazdasági és pénzügyi unió célkitűzéseinek vállalására (jogi, intézményi²⁰ kritériumok).

²⁰ Ebben a hivatalos megközelítésben az „intézmények” megfogalmazás természetesen csupán a formális intézményekre (jogilag megtestesülő szervezetekre, szabályokra) vonatkozik.

Elméletileg mindez interpretálható akképpen, hogy *a politikai szándékok felől az Európai Uniót reménybeli konvergenciaklubként*²¹ foghatjuk fel. Eszerint az EU-ba való bekerülés kritériumai már előzetesen minimálisra csökkentik a majdani fejlett Európa klubjába tartozó tagok közötti különbségeket, mégpedig úgy, hogy a csatlakozási folyamat során a belépőknek mind a politikai, mind a gazdasági intézményei, mind pedig a jogszabályi keretei egyre jobban közelítenek a fejlettebb korábbi tagállamok intézményeihez. Figyelemre méltó, hogy ebben a „koppenhágai” az Európai Unió által hivatalosként kezelt megközelítésben explicit módon nem jelenik meg olyan feltevés, hogy bizonyos politikai és gazdasági intézmények tartósan megfelelő működése előfeltételezheti a gazdasági fejlettség bizonyos szintjét. Másként fogalmazva: az Európai Unió klubépítési gondolatkörében *a kiépülő új szervezetek, szabályok generálják a kevésbé fejlett országok gazdasági és politikai felzárkózását, jogi hasonulását a legfejlettebb országokhoz*. A fentebb többek között Paldam és Gundlach ökonometriai vizsgálatából is idézett (Paldam-Gundlach 2008: 93) ellentétes irányú összefüggés lehetőségére az európai intézményépítési kísérlet alapvetően nem reflektál. Márpedig a *Lee-tézisként*²² is ismert gondolat, vagyis az, hogy a demokrácia és a piacgazdaság intézményei számos tekintetben olyan luxusjóságok, amelyek *csak a gazdasági fejlettség bizonyos fokán működtethetők tartósan sikerrel*, máig komoly empirikus és elméleti vitákat kavart.²³ Érdemes ugyanakkor emlékeztetni arra, hogy a Lee-tézis meggyőző politikatudományi cáfolatát adja Knutsen (2010a), aki szerint

²¹ Baumol (1986) elemzése szerint hosszútávon a fejlett, a közepes jövedelmű, illetve a fejletlen országok különböző jövedelmi szintek felé konvergálnak, vagyis fejlettségi hovatartozásuktól, klubjuktól függően a különböző országok más fejlődési pályán haladnak. Az utóbbi két évtizedben ez a gondolat a makroökonómiából fokozatosan átszivárgott a többi társadalomtudományba, illetve a szakpolitikai mezőbe. Elemzésem szempontjából érdekes implikációja, hogy nem triviális, hogy a jelenlegi EU, illetve GMU országa azonos konvergenciaklubba tartozó országoknak tekinthetők.

²² A Lee-tézis Szingapúr korábbi miniszterelnökéről, Lee Kuan Yew-ról kapta nevét, aki nem pusztán a gyakorlatban alkalmazta, hanem utóbb akadémiai körökben is, általánosítva, úgymond elméleti megalapozottságú 'best practice'-ként igyekezett ezt népszerűsíteni.

²³ Engedtessek meg itt egy normatív megjegyzés az értekezés szerzőjétől: hasonlóképp a Nobel-díjas Amartya Senhez (1999), személy szerint még akkor is preferálom a demokráciát, ha netán meggyőző empirikus bizonyítékok sorakoz(ná)nak amellet, hogy a demokrácia tartósan alacsonyabb életszínvonalat biztosít, mint egy autoriter kormányzás. (Ez a meggyőződésem ugyanakkor nem akadályoz a kérdés tudományos, módszeres elemzésében.)

az ázsiai országok elmúlt évtizedekben tapasztalt látványos gazdasági felzárkózása inkább az ázsiai értékorientáció bizonyos sajátosságaival, illetve esetenként az ázsiai fejlesztő állam működésével magyarázható, ezek azonban nem szükségképpen társulnak autoriter politikai berendezkedéssel.²⁴

2.2. Informális intézmények

Williamson társadalmi elemzési sémája nyomán a bevezetőben az informális intézményeket a gazdasági és politikai szereplők viselkedését alakító kulturális tényezőkként konceptualizáltuk, amelyeknél a változások lényegesen lassabbak mint a formális intézmények esetében; jellemzően sok évtizedes, sőt évszázados léptékben történnek. Pejovich egyenesen a történeti múlt hordozójaként tekint az informális intézményekre, amelyek olyan „szabályok, szokások, erkölcsi értékek, vallási hiedelmek és egyéb viselkedési normák, amelyek kiállják az idő próbáját (Pejovich, 1999:166). Boettke és szerzőtársai ugyancsak az intézmények „ragadóságát” (*stickiness*) hangsúlyozzák, (Boettke et al., 2008:322), amelyet az informális intézmények történeti átöröklődése okoz. Ezzel és North, illetve Williamson fogalmi kereteivel is összhangban van Tabellini (2010) empirikus kutatási stratégiája, az operacionalizálásához számomra elsősorban az ő (Tabellini, 2010), illetve az őt követő Claudia Williamson (Williamson, 2009; Williamson–Mathers, 2011) megközelítése jelenti a vezérfonalat.

Tabellini többek között kulturális antropológiai, illetve szociológiai tanulmányokra (Banfield, 1958; Putnam, 1993) is hivatkozva a gazdasági fejlődés szempontjából releváns intézményeket a történetileg öröklődő kultúra kiemelt tényezőiként határozza meg. Eszerint négy komponensből formálódnak az informális intézmények: a kultúra gazdasági fejlődést előmozdító tényezői az általános bizalom, a mások iránti megbecsülés (respektus, tolerancia, szolidaritás) és a racionális célkövetés (célirányos magatartás), míg az

²⁴ Az általam használt megközelítés fogalmi kereteire alkalmazva Knutsen magyarázó változói lényegében lefedik a szakpolitikai intézmények, illetve az informális intézmények minőségét. Ehhez még érdemes hozzátenni, hogy saját modellemben természetesen a humán tőke akkumulációja is számít – és ezek közül a dimenziók közül Szingapúr mind a háromban kiemelkedik a hasonló politikai berendezkedésű ázsiai autoriter rezsimek közül.

engedelmesség a gazdasági fejlődést gátló tényezőként tételeződik. Fontosak a részletek: a gazdasági fejlődés szempontjából releváns bizalom nem korlátozódik pusztán az ismert közösségek (család, közeli barátok, azonos etnikai csoport) körére, hanem az általános társadalmi környezetre is vonatkozik – a bizalom rádiuszát pedig éppen a mások iránti megbecsülés alakítja. A racionális célkövetés – ezt a kifejezést a Williamson–Mathers szerzőpáros (2011) használja, Tabellini (2010:685) kontrollról beszél, ez azonban a magyar szöveggörnyezetben félreérthető – a társadalmi aktorok azon meggyőződését tükrözi, hogy erőfeszítéseiknek van értelme, a kemény munka és az erőfeszítések általában kifizetődnek. Végül az engedelmesség tényezője pedig elsősorban innovatív, kockázatvállaló, vállalkozó magatartás visszafogása révén fejti ki negatív hatását a gazdasági fejlődésre. Természetesen más kultúra-specifikációk is elképzelhetők – néhány félresiklott próbálkozás után végül mégis ezt a már alkalmazott megközelítést választottam az informális intézmények operacionalizálásának alapjául, egyrészt világos elméleti megalapozottsága, másrészt praktikus alkalmazhatósága miatt.

2.3. Humán tőke

A humán tőke makroszintű konceptualizálását és operacionalizálást távolról sem övezi konszenzus. Amint azt a bevezetőben említettem, az empirikus elemzéseket a legutóbbi évekig az elvégzett átlagos osztályszám mutatójából kiinduló megközelítés uralta – amely Barro és Lee adatbázisépítési törekvései miatt világszerte jól ismert és széles körben használt. Ráadásul a szerzőpáros a kilencvenes évek elején közzétett adatbázisát (Barro–Lee, 1993) mindenekelőtt Cohen–Soto (2007), illetve De La Fuente–Doménech (2006) kritikai észrevételei nyomán jelentősen finomította, kiküszöbölve ezzel a korábbi adatbázis számos, elsősorban a népesség korprofiljával összefüggő problémáját. Folloni–Vittadini (2010) fogalomkészletével így ma azt mondhatjuk, hogy az új, 2012 végén publikussá tett Barro–Lee adatbázis a humán tőke jó mennyiségi közelítését adja.

Ez az adatbázis sem informál azonban az iskolázottsági szintekhez tartozó minőségi mutatókról, holott Hanushek és Wössmann többek között a latin-amerikai országok példáján bizonyítják, hogy a gazdasági fejlődés szempontjából releváns humán tőke a minőségi proxy-kkal, mindenekelőtt a funkcionális képességeket mérő nemzetközi

teszteredményekkel sokszor jobban közelíthető mint az iskolázottság mennyiségi mutatójával (Hanushek–Wössmann, 2012). Ez megerősíti van Leeuwen és Földvári (2008) a bevezetőben már említett kritikáját, akik az európai összehasonlítások kapcsán arra hívták fel a figyelmet, hogy az elvégzett osztályszámból kiinduló puszta mennyiségi közelítéssel szisztematikusan túlbecsüljük a kelet-európai országok humán tőkéjét a nyugatiakhoz képest. Mindebből az operacionalizálás számára fontos korrekciós igény mutatkozik: a humán tőke mennyiségi mutatóját a teszteredmények nyomán célszerű korrigálni egy olyan koefficienssel, amely az iskolázottság minőségi dimenzióját ragadja meg. A bevezetőben vázolt beckeri humántőke-konceptualizálást makroszinten alkalmazva további korrekciós igényt jelent a népesség egészségi állapota – ehhez számomra hasznosnak bizonyul a Kertesi–Kézdi szerzőpáros 2012-ben publikált tanulmányában alkalmazott megközelítés, akik elsősorban Currie (2009) munkássága nyomán a születési testsúly és a szubjektív egészségi állapot indikátoraival közelítették a roma tanulók egészségi állapotát.

3. Kvantitatív elemzés

A továbbiakban az Európai Unió²⁵ technikai okokból 26²⁶ tagállama közötti gazdasági fejlettség alakulásának, a makroszintű jövedelem-konvergenciának a folyamatát az 1993-2012 közötti időszakot tekintve vizsgálom. Elemzésem során a hosszútávú növekedésben fontos szerepet játszó intézményi típusú magyarázatokra koncentrálok. A választott időszak és az elemzés forrásaként szolgáló adatbázisok szelekciója technikai kompromisszum eredménye: a növekedési és az egyéb makrogazdasági változóknál a 26 ország mindegyikére rendelkezésre álló, megbízható, ugyanakkor lehetőség szerint maximális hosszúságú adatsor bevonására törekedtem. Az intézményi típusú változókat különböző, a 26 ország mindegyikére adatokat tartalmazó, megbízhatónak tekintett nemzetközi adatbázisokból válogattam ki, és – követve a nemzetközi szakirodalmi gyakorlatot – esetükben az időszak során valamennyi rendelkezésre álló adat átlagát vettem; ennek háttérében az a részben technikai, részben tartalmi feltevés áll, mely szerint a különböző típusú intézmények hosszabb időtávon is viszonylag stabilak.

3.1. Változók, operacionalizálás

Függő változó

Vizsgálatomban a magyarázandó változó tehát a *gazdasági fejlődés*. Ezt az 1993-2012 közötti időszakban az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson számolt GDP éves átlagos változásával mérem. A GDP-adatok és általában a makrogazdasági adatok forrása az 1993-2010 közötti időszakra a Pennsylvania Egyetem Nemzetközi Összehasonlító Központjának

²⁵ Elemzésemet nem szűkítem le a Gazdasági és Monetáris Unió országainak vizsgálatára, mivel nyilvánvaló, hogy a GMU nem alkot külön konvergenciaklubot az EU-n belül.

²⁶ A tagállamok közül Luxemburgot – számos más európai összehasonlító tanulmány gyakorlatát követve – kihagyom, mivel csekély méretéhez extrém (az EU-átlag 2,7-2,8-szeresének megfelelő) egy főre jutó GDP-érték tartozik. A luxemburgi egy főre jutó GDP szélsőséges mivoltának problematikusságára az Eurostat is felhívja a figyelmet, amelyet a helyi lakosságba nem beszámító, de a helyi népesség arányában kiugróan nagy határon túli munkavállalók által előállított jövedelem nagyságára vezet vissza (Eurostat 2010). Horvátország technikai okból (adathiányok miatt) nem került be az elemzésbe.

Penn World Table 7.0 (Heston et al., 2012) adatbázisa; ennek alapján a 2010-2012 közötti időszakra az értékeket az Eurostat adatbázisa alapján extrapoláltam.

Makrogazdasági magyarázó változók

A magyarázatul szolgáló növekedési egyenletet tehát a *feltételes konvergencia* (Barro-Sala-i-Martin, 1992:226) értelmezési keretében²⁷ specifikálom, ahol a feltételeket részben a klasszikus makrogazdasági változók, részben pedig az intézményi típusú változók jelentik. Technikai értelemben hasonló eljárást követek, mint többek között Kapás – Czeglédi (2010:12), elemzésemben ugyanakkor a magyarázat közgazdasági logikája mellett a különböző lehetséges intézményi típusú magyarázatok egymáshoz való viszonya is kitüntetett szempont.²⁸

Mindenesetre az első magyarázó változó a konvergenciát, a gazdasági fejlettségben történő közeledést teszteli: ez a *kiinduló fejlettségi szint*, tehát az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson számolt GDP 1993-as értéke. Ha az európai országok fejlődésében a később meghatározott intézmények minőségének nem lenne perdöntő szerepe, akkor a 22 évvel ezelőtti GDP-szintje szinte teljes mértékben magyarázná a növekedési különbségeket – éspedig úgy, hogy a szegényebb országokban szignifikánsan gyorsabb lenne a gazdasági növekedés.

A *fizikai tőke változását* a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően az időszaki átlagos beruházási rátával (beruházás/GDP aránnyal) mértem, a *munkát* a foglalkoztatottak

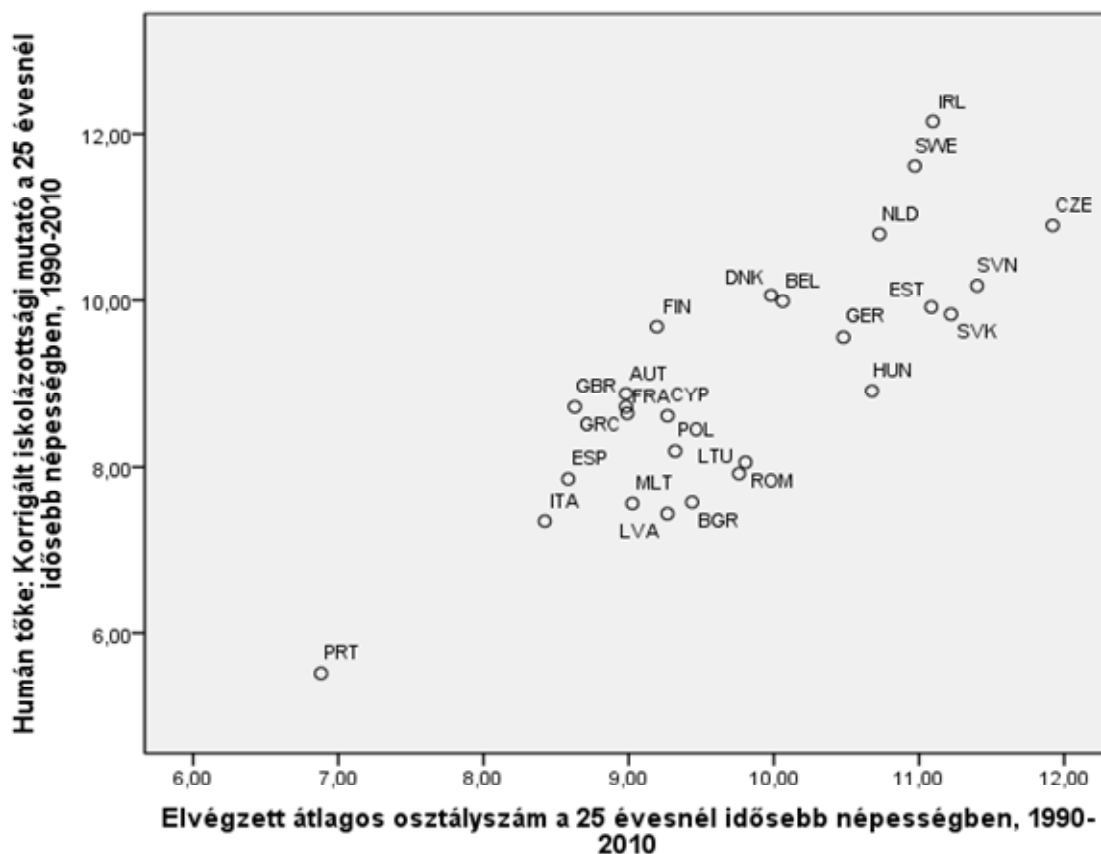
²⁷ A neoklasszikus növekedésméletek eredeti feltételezése a makroszintű jövedelmek, azaz a gazdaságok fejlettségi szintje közötti abszolút konvergencia tézise volt, vagyis az, hogy a kezdeti fejlettség és a növekedés üteme közötti inverz összefüggés (a fejletlenebb országok nézőpontjából tehát a felzárkózás) hosszútávon mindenképp érvényesül. A kilencvenes évektől ezt az elképzelést a feltételes konvergencia hipotézise váltotta fel, amely szerint a kezdeti tőkeállomány mellett az országok hosszútávú fejlődését más tényezők is alapvetően befolyásolhatják, éspedig ezek között kiemelt szerepet tulajdoníthatunk a humán tőkének, illetve az intézményeknek. A feltételes konvergencia implikációja tehát az, hogy a kevésbé fejlett országok felzárkózása, gazdasági-jóléti közeledése a fejlettebbekhez nem nyilvánvaló hosszabb időtávon sem. A politikai intézmények, a jogrendszer, a kormányzás és a kultúra éppen ezeket a potenciális feltételeket fejezhetik ki – a növekedési egyenlet klasszikus makrogazdasági változóit (fizikai és humán tőke, munka, technológia és amortizáció paraméterei) mellett.

²⁸ Mivel dolgozatomban szándéka szerint elsősorban nem technikai jellegű írás, igyekszem kerülni a megértés szempontjából nem feltétlenül szükséges módszertani aspektusokat. A növekedési egyenletnek megfelelő logikát is inkább a koherencia érdekében követem.

állományának éves átlagos változásával, az elemzésem szempontjából nem releváns technológia és az amortizáció változójára a nemzetközi konvenció szerinti 0,05-os értéket (Mankiw et al., 1992) alkalmazom.

3.1. ábra

A humán tőke korrigálatlan és korrigált mutatója az EU-országokban

A humán tőkébe való beruházást tehát a korábbi nemzetközi gyakorlatban szokásos mutatónál, az egyszerű elvégzett átlagos osztályszámnál finomabb indikátorral közelítettem. Kiindulásként a Barro–Lee féle új adatbázisnak a 25 évesnél idősebb népességre vonatkozó 1990-2010 közötti országonkénti iskolázottsági mutatóit használtam. Ezt azonban két tényezővel is korrigáltam: egyrészt az iskolázottság minőségének proxyjával, másrészt a népesség egészségi állapotával. Előbbinél némi módosítással Hanushek és Woessmann (2009) eljárását követtem. A szerzőpáros által kifejlesztett „kognitív készségek” indikátor ugyanis elfogult a matematikai és a természettudományos készségek javára – ezért azt kombináltam az OECD Programme for International Student

Assessment (PISA) *szövegértési (literacy)* eredményeivel. Itt, ahogy az intézményi típusú változóknál is, az időszaki átlagokat használtam, megfogadva azt a tapasztalatot, hogy az ilyen típusú felmérések időben viszonylag stabil eredményeinek megbízhatóságát nagyban javítja az időtáv (a mérések számának) növelése. Az egészségi állapot korrekciós tényezőjéhez a Kertesi–Kézdi szerzőpáros (2012) eljárását követve a születési testúly WHO-indikátorát (2,5 kg feletti testsúllyal születettek aránya 1990-2010 között), illetve az Eurostat szubjektív egészségi állapot értékelésére vonatkozó kérdéssorát (2004-2011 közötti átlagértékek) használtam; a két tényezőt egyenlő súllyal vettem figyelembe. Végül mind az iskolázottság minőségének, mind pedig az egészségi állapotnak a korrekciós tényezőjét az európai átlag százalékához viszonyítottan határoztam meg, és ezekkel az arányokkal korrigáltam az eredeti Barro–Lee-féle iskolázottsági mutatót. A korrekció hatására a kelet-európai és a dél-európai országok humán tőke mutatója jelentősen rosszabb, az észak-európai országoké pedig szignifikánsan jobb lett annál, mint ahogy az az eredeti Barro–Lee adatbázisban szerepelt (*lásd a 3.1. ábrát*).

Intézményi típusú magyarázó változók

A fentebb vázolt elméleti keretek, illetve az Európai Unió intézményi minőségének áttekintése nyomán négy intézményi típusú magyarázó változót operacionalizáltam. A formális jogi intézményeket a *jogrendszer és a tulajdonjogok* működésével közelítettem, és ezen adatok forrásaként a Fraser Intézet gazdasági szabadságról szóló éves jelentéseinek (legutóbb: Gwartney et al., 2014) „jogrendszer és a tulajdonjogok biztonsága” alindexét használtam. Mivel a különböző intézményi adatok alapjául szolgáló nemzetközi felmérések igencsak „expanzívak” abban az értelemben, hogy az éppen érintett jogi, politikai, kulturális és kormányzással kapcsolatos mutatók mellett kisebb-nagyobb részben kiterjednek a többi területre is, az aggregált mutatók helyett több esetben inkább a specifikus alindexekből nyertem a mérési adatokat.

A politikai intézmények működésének, a *demokrácia minőségének* mérésére az Economist Intelligence Unit (EIU) demokrácia-indexét használtam. Ez az index ugyan a Polity Projekt vagy a Freedom House mutatóinál kevésbé gyakran használt a nemzetközi összehasonlító elemzésekben, elsősorban amiatt, mert kevesebb mint egy évtizede publikálják csupán.

Ugyanakkor, ahogy arra Alexander és szerzőtársai (2012) a hatékony demokrácia elemzése kapcsán felhívják a figyelmet, az EIU-index szubsztantívabb módon közelíti a demokrácia fogalmát, míg az alternatív mérőszámok inkább csak a választási demokrácia formális aspektusait ragadják meg. Számomra az EIU indexének további előnye volt, hogy esetében valamennyi vizsgált országra rendelkezésre állt több időszaki mérésen alapuló adat.

A hatalompolitika dimenziójától külön operacionalizáltam a szakpolitikai intézmények minőségét, amelyet a *kormányzás hatékonyságával* közelítettem. Egyrészt a korábban említett Lee-tézis közvetett tesztelhetősége céljából, másrészt azért is, mivel a hazai polémikiakban a „jó kormányzás” gyakran a „gazdasági szabadságot” megtestesíteni kívánt formális jogi intézmények ellenpárjaként tételeződik (lásd például Muraközy, 2010). Itt az adatok forrása a Világbank „Worldwide Governance Indicators (WGI)” projekt keretében közzétett adatbázisból a kormányzás hatékonyságának alindexe (Kauffmann et al., 2010), ugyancsak a rendelkezésre álló teljes időszaki átlagokat figyelembe véve.

Végül a north-i értelemben vett informális intézmények, a gazdasági-politikai aktorok viselkedését alakító értékek, normák, attitűdök, egyszóval a *kultúra* mérésére a Williamson – Mathers (2011) szerzőpáros által létrehozott kultúra-főkomponens értékeit vettem át. A főkomponens értékeit a szerzők a World Values Survey adatfelvételi hullámaiból nyerték. Mint korábban jeleztem, a Tabellini (2010) nevével fémjelzett megközelítésben a bizalom, a céltudatosság és a respektus (amely ez esetben tartalmilag kevésbé a magyar tiszteletnek, hanem inkább a tolerancia és a szolidaritás fogalomkörének feleltethető meg) pozitív, az engedelmesség viszont negatív eleme a gazdasági fejlődést támogató kultúrának.

3.2. Eredmények

A makrogazdasági változók leíró statisztikáit a 3.1. táblázat mutatja. Eszerint az éves átlagos gazdasági növekedést, illetve a humán tőke korrigált mutatóját tekintve is szignifikáns különbségeket figyelhetünk meg a 26 EU-tagország között.

3.1. táblázat

Makrogazdasági változók, leíró statisztikák

	Minimum	Maximum	Átlag	Szórás
Átlagos éves gazdasági növekedés, 1993-2012	0,49	7,63	3,19	1,86
GDP/fő vásárlóerőparitáson (Hollandia 2012-ben =100)	13,32	70,25	41,46	19,34
Átlagos beruházási ráta	15,52	28,65	21,79	3,39
n+g+ δ	0,04	0,07	0,05	0,01
Humán tőke (korrigált mutató)	5,52	12,15	9,02	1,49

Intézményi összefüggések a jogrendszer, a kultúra, a demokrácia és a kormányzás között

Ami az intézményi összefüggéseket illeti: hipotézisünknek megfelelően az Európai Unió vizsgált 26 országa között az informális intézmények, vagyis *a kultúra mentén mutathatók ki a legnagyobb relatív különbségek*. A legcsekélyebb eltérések ugyanakkor a demokrácia minőségében vannak, a jogrendszer működésében és a kormányzati hatékonyság mentén közel azonos mértékű, közepesen jelentős a differenciálódás.

3.2. táblázat

Az intézményi indikátorok heterogenitása (variációs koefficiensek)

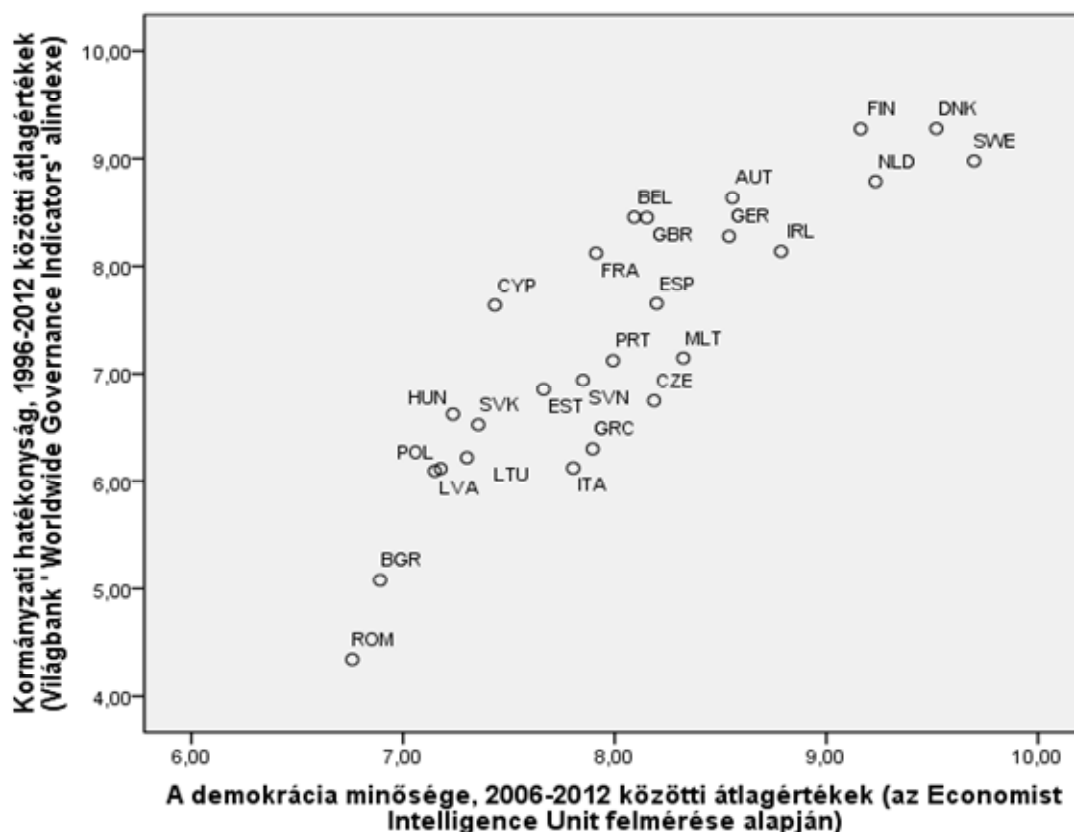
	Jogrendszer és tulajdonjogok	Demokrácia minősége	Kormányzati hatékonyság	Kultúra
Szórás	1,14	0,79	1,29	1,80
Átlag	7,25	8,03	7,30	5,24
Relatív szórás (variációs koefficiens)	15,67	9,84	17,67	34,34

Korreláció az intézményi tényezők között

	Jogrendszer és tulajdonjogok	Demokrácia minősége	Kormányzati hatékonyság	Kultúra
Jogrendszer tulajdonjogok és	1,00	0,87	0,93	0,72
Demokrácia minősége	0,87	1,00	0,87	0,82
Kormányzati hatékonyság	0,93	0,87	1,00	0,66
Kultúra	0,72	0,82	0,66	1,00

Helytelen lenne azonban ez alapján arra a következtetésre jutni, hogy a demokrácia minőségében tapasztalható relatíve csekély különbségek inkompatibilisek a kultúra faktora szerint megfigyelhető viszonylag jelentős eltérésekkel. A fenti korrelációs mátrixból ugyanis nyilvánvaló, hogy a különböző intézményi típusú magyarázatok egymással szorosan összefüggnek (statisztikailag páronként valamennyi változó szignifikánsan – 1%-os megbízhatósági szinten – korrelál bármelyik másikkal). A demokrácia minősége mindhárom másik változóval kifejezetten szoros együttjárást mutat, a legerősebb (93%-os!) kapcsolatot ugyanakkor a kormányzati hatékonyság és a jogrend között tapasztalhatjuk. Adataink azt mutatják, hogy ellentétben a Lee-tézis feltevésével, *a demokrácia és a kormányzati hatékonyság – legalábbis az európai társadalmakban – hosszabb időszaktól tekintve a legkevésbé sem válik el egymástól*: a demokrácia minősége szempontjából élenjáró észak-európai államok egyszersmind a kormányzati hatékonyságot tekintve is a legjobbak, Bulgária és Románia viszont mindkét dimenzióban sereghajtó.

A demokrácia minősége és a kormányzati hatékonyság az EU-országokban

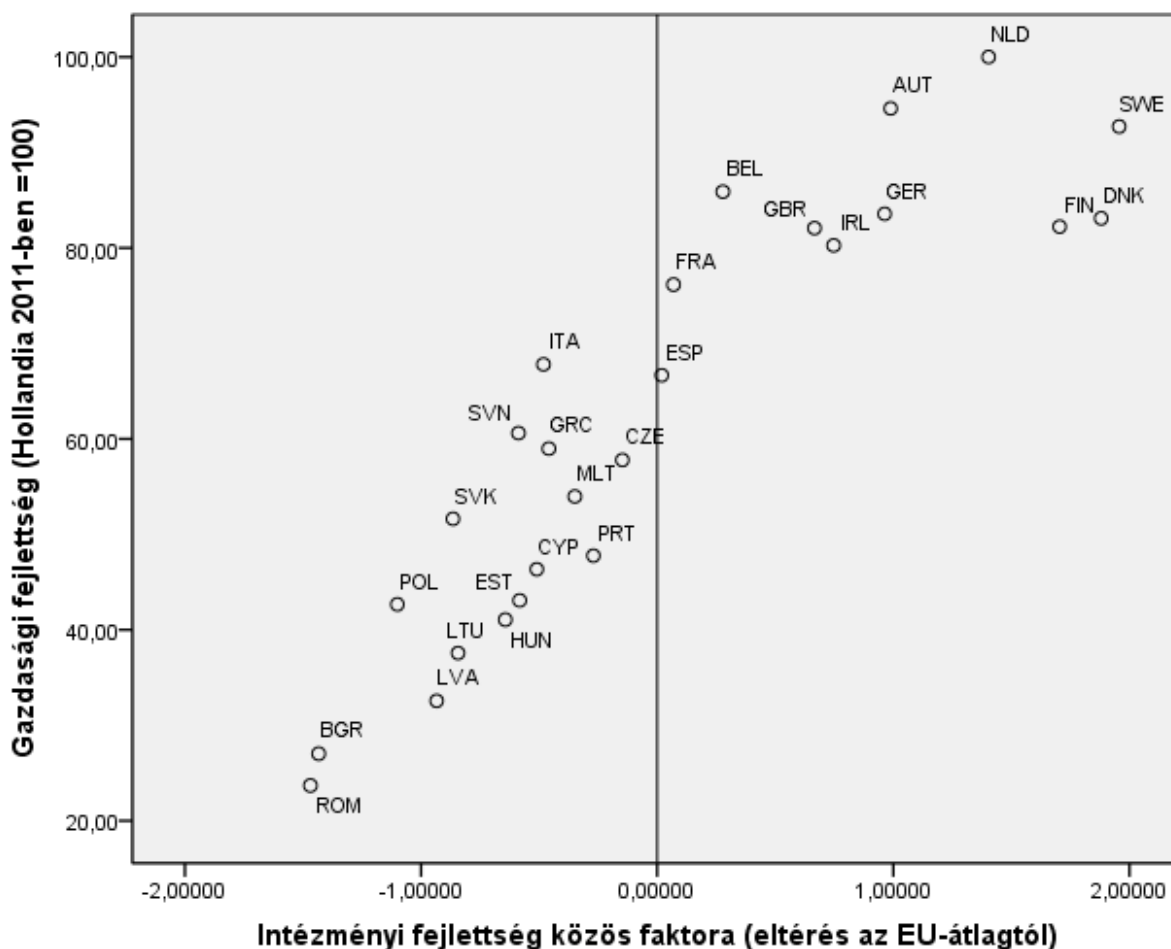
Mindez arra utal, hogy a gazdasági fejlettség magyarázatakor – az endogenitás és a multikollinearitás problémáit minimalizálendő – a külön intézményi tényezők helyett célszerű legalább a formális intézményeknek egy közös faktorát szerepeltetni. A három (jogi, politikai és igazgatási) intézményi mutatóra elvégzett megbízhatósági vizsgálat azt mutatja, hogy a három indikátorral praktikusán szinte ugyanazt mérjük: a Cronbach Alpha értéke 0,943, ami a 26 EU-ország között az intézményi fejlettségi mutatók nagyon erős együttjárására utal.

Statisztikailag a három intézményi változó egy olyan főkomponensbe sűrítendő, amellyel az eredeti változók varianciájának 92,7%-át magyarázni tudjuk. Ha az így kapott *formális intézményi fejlettségi faktornak* a gazdasági fejlettséggel történő összefüggését tekintjük,

érdemben közelebb jutunk annak megértéséhez, hogy a látszólag pusztán gazdasági természetű problémák az európai integrációban milyen mélyebb intézményi motívumokra vezethetők vissza.

3.3. ábra

Az intézményi és a gazdasági fejlettség összefüggése az EU-országokban

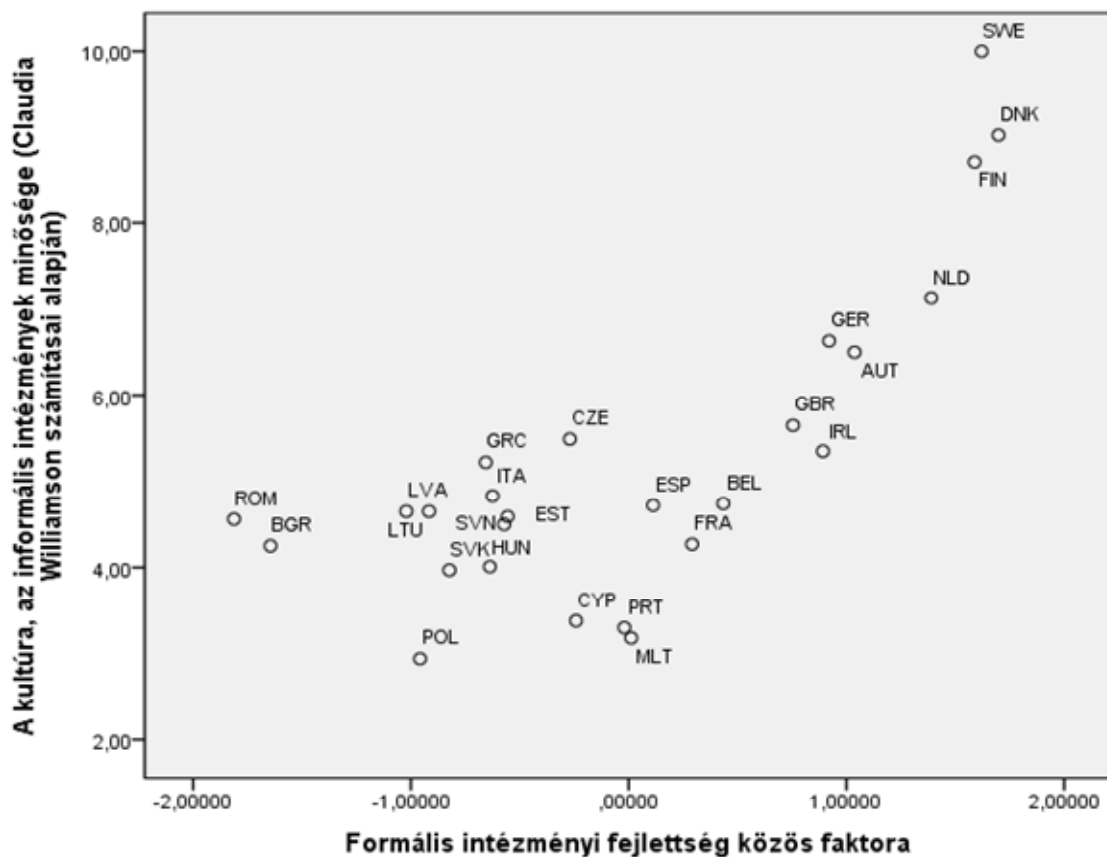

Az EU-tagországok gazdasági és az intézményi fejlettségét összehasonlító ábrából első pillantásra kitűnik, hogy *a Gazdasági és Monetáris Unió nemcsak a gazdasági, hanem az intézményi fejlettséget tekintve sem az élenjáró európai országok klubja*. Nemcsak azért, mert az intézményi értelemben legfejlettebb két észak-európai ország (Svédország és Dánia) nem tagja a GMU-nak, de azért sem, mert az öt új euróövezeti tag (Szlovénia, Szlovákia, Észtország, Ciprus és Málta) mellett három régi tagország (Olaszország, Görögország és Portugália) is az átlagnál szignifikánsan fejletlenebb intézményekkel

rendelkezik. Adataink arra utalnak, hogy az alapító EU-tagállam Olaszország e tekintetben lényegesen közelebb áll a legrosszabb intézményűnek minősülő, igaz, még csupán 5 éve EU-tagállam Romániához és Bulgáriához, mint Svédországhoz. Az is figyelemre méltó, hogy Franciaország intézményi fejlettsége csupán az EU-átlagnak felel meg és szignifikánsan elmarad Németországtól, amelyhez Ausztria mellett Írország és az Egyesült Királyság intézményi fejlettsége áll a legközelebb. Lehet tehát, hogy számos megfontolás szól amellett, hogy a differenciált integráció szellemében formálódjanak az Európai Unión belül különböző klubok (Koller, 2012) – azonban úgy tűnik, hogy ezek közül a formális szerveződésekben testet öltő „megerősített együttműködések” közül a GMU semmiképpen nem írható le exkluzív fejlettségi klubként. Gazdasági értelemben sem, de még kevésbé az intézményi fejlettséget tekintve. Ráadásul Csehország és az Egyesült Királyság kimaradása miatt még az sem igaz, hogy a közös valutaövezet az Európai Unió átlaghoz közeli intézményi fejlettségű országait tömörítő klub lenne.

3.4. ábra

Az formális és az informális intézményi fejlettség összefüggése az EU-országokban

A formális és az informális intézményi fejlettség vizuális összevetése megerősíti korábbi megfigyeléseinket: eszerint Olaszország és Görögország parktikusan belesimul a kelet-európai országok klaszterébe, amelyek közül Bulgária és Románia formális intézményei a több új EU-tagállamhoz képest is szignifikánsan gyengébbek.

Ha az intézményi minőség dimenziói szerint – hierarchikus klaszterezési eljárással – statisztikailag hasonló csoportokba rendezzük az EU-tagállamokat, akkor a fejlettebbeken belül 3 alcsoport azonosítható: a három észak-európai ország, illetve Hollandia alkotja az élenjáró klubot, ezt Németország, Ausztria, Írország és az Egyesült Királyság követi, míg Franciaország Belgiummal és Spanyolországgal a fejlettebb csoport peremén foglal helyet. A kevésbé fejlett déli és kelet-közép-európai országok ugyanakkor egy kontinuum mentén, egymáshoz eléggé közel helyezkednek el, tőlük csupán a Bulgária és Románia alkotta klaszter különül el (negatív értelemben).

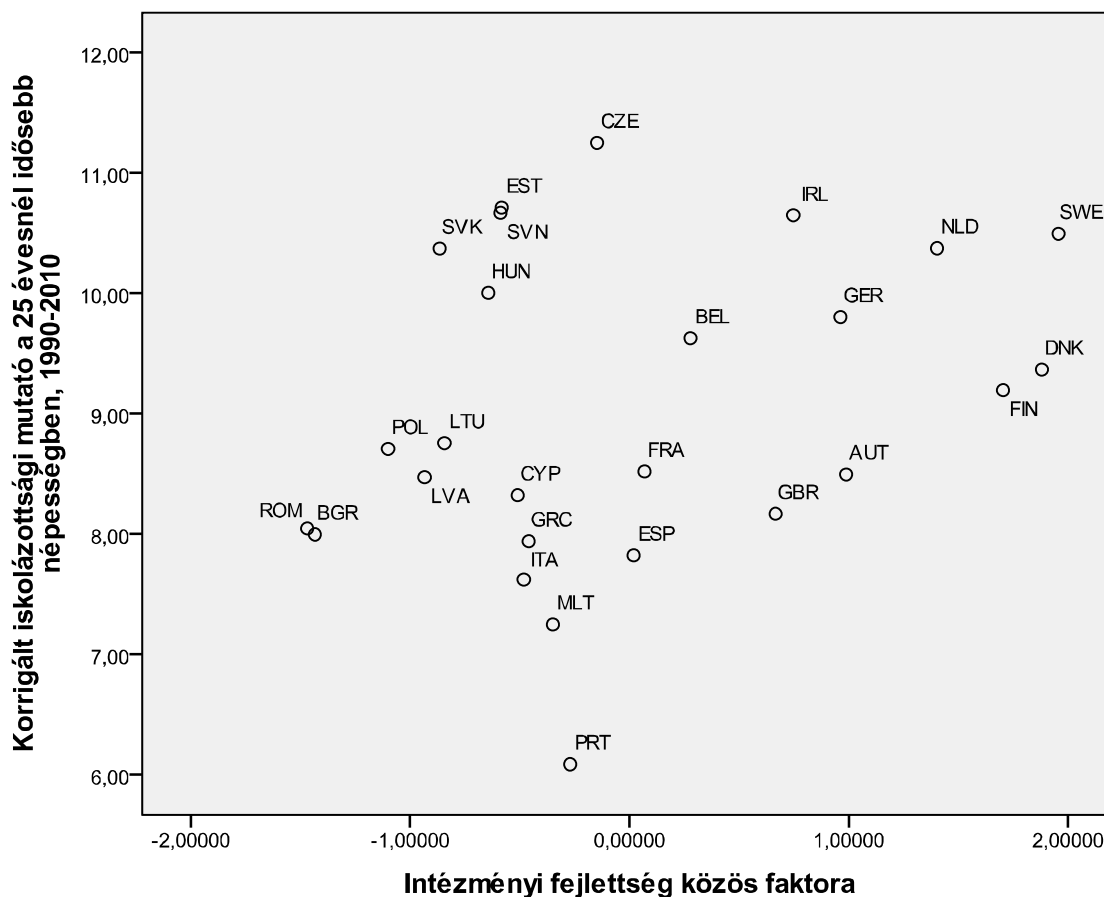
Gazdasági fejlettség: intézményi és alternatív magyarázatok

Végül röviden kitérünk arra is, hogy az EU-tagországok elmúlt két évtizedben megfigyelt gazdasági fejlődésében milyen lehet *az intézményi típusú, illetve az egyéb magyarázatok* szerepe. Itt következtetéseinket csak nagyon óvatosan fogalmazzuk meg – regressziós eredményeinket exploratív jellegűeknek tekintjük, utalva a bevezetőben tárgyalt, a kis elemszámból, illetve a viszonylag rövid vizsgálati periódusból adódó módszertani természetű korlátokra. Amint azt jeleztük, regresszióinkban a függő változó az 1993-2012 közötti periódus egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számolt GDP-jének éves átlagos változása, a magyarázó változók pedig a kiinduló fejlettségi szint, a fizikai és a humán tőke proxjai, a Mankiw–Romer–Weil-féle $n+g+\delta$, továbbá az intézményi tényezők – amelyeket a multikollinearitást minimalizálандó egy közös faktorként szerepeltetünk. Az alapmodellben a Solow-modell változói (a humán tőke nélkül) és a kiinduló fejlettségi szint szerepelnek, majd ebbe vonjuk be az intézményi tényezők közös faktorát (2. modell), illetve a humán tőkét (3. modell).

Az alapmodell azt mutatja, hogy a kiinduló fejlettségi szint ugyan szignifikáns és negatív összefüggést mutat az európai gazdaságok elmúlt két évtizedben mért gazdasági

növekedésével, azonban a determinációs együttható viszonylag alacsony értéke (0,597) – összhangban előzetes várakozásainkkal – arra utal, hogy tág tere van a finomabb magyarázatoknak. Ha az intézményi fejlettség közös faktorát is potenciális magyarázó változónak tekintjük, akkor modellünk magyarázó ereje javul (a korrigált R^2 értéke 0,69-re nő). Statisztikai értelemben erősebbnek tűnik azonban a humán tőke bevonására építő a makrogazdasági magyarázat (itt a korrigált R^2 értéke 0,76). Valójában éppen az így értelmezett humán tőke változó a perdöntő: *technikai értelemben a legjobb modellspecifikáció ugyanis az, amikor a gazdasági fejlődés dinamikáját a kezdeti jövedelemkülönbségekből adódó felzárkózási potenciál mellett a humán tőkére vezetjük vissza*. Ekkor mindössze két magyarázó változó bevonásával 78%-os magyarázó erőt tudunk elérni.

A humán tőke és az intézményi fejlettség összefüggése az EU-országokban

Mindez ugyanakkor nem jelenti az intézményi hatások jelentéktelenné válását – hiszen ez az új humán tőke változó, azáltal, hogy az iskolázottságot a munkaerőpiaci megtérülés, illetve a hatékonyság dimenziójához köti, közvetve maga is inkorporál intézményi típusú mechanizmusokat.

3.3. A kvantitatív empirikus elemzés tanulságai

Ebben a fejezetben a gazdasági fejlődés négy potenciális intézményi magyarázata rajzolódott ki: a formális intézményeket kifejező jogrendszer, a demokrácia minőségében

testet öltő politikai intézmények, továbbá a kormányzás hatékonyságának és az informális intézményeknek, a gazdaság-politikai aktorok viselkedését alakító kultúrának a magyarázatai. Mindezek alapján a kvantitatív empirikus vizsgálat két kérdéskörre fókuszált: egyrészt arra kerestem a választ, hogy milyen a különböző típusú intézmények szerepe a gazdasági fejlődésben, másrészt arra, hogy mi az összefüggés az egyes intézményi magyarázatok között. Hipotézisem az volt, hogy miközben az Európai Uniót és a közös valutaövezetet alkotó országok viszonylag hasonlóak formális jogi és politikai intézményeikben, ehhez képest erősen heterogének a gazdaság-politikai aktorok viselkedését alakító kultúra (az informális intézmények) szerint. Azt vártam tehát, hogy az elmúlt két évtizedben az EU-tagországok körében az informális intézményekre épülő megközelítés adja majd a növekedés statisztikai értelemben legjobb intézményi magyarázatát.

A kapott eredmények ugyanakkor részben cáfolják ezt a hipotézisemet. Valójában úgy tűnik, hogy az európai fejlődésben hosszabb távon a különféle intézményi hatások erősen korrelálnak egymással: ahol általában fejlettek a demokratikus intézmények, ott hatékony a kormányzás, ott működik jól a jogrendszer és érvényesülnek a tulajdonjogok és ott támogatják a politikai, illetve a gazdasági intézményeket a kultúra kiemelt komponensei (a bizalom, a racionális, céltudatos viselkedés, a toleráns, szolidáris viszonyulás, valamint a túlzott engedelmesség hiánya). Az Európai Unió gazdaságainak elmúlt közel két évtizedét tekintve tehát nem igazán feltételezhető, hogy valamiféle jóakarátú, hatékonyan kormányzó autoriter vezető a demokratikus keretből időnként esetleg „szingapúri módon” kilépve tartósan, érdemben segíthetné a gazdasági fejlődést. Másrészt a humán tőke változója erősebben magyaráz mint az intézményi változók (és ez még akkor is igaz, ha az intézmények közös faktorát használjuk a regressziós elemzésben).

Elemzésem azt is világossá tette, hogy a Gazdasági és Monetáris Unió látszólag elsősorban gazdasági, valójában mélyen politikai problémái mögött a tágabb értelemben vett intézményi heterogenitás problémája jelentkezik, és ez nem szűkíthető le csupán Görögországra. A régebb óta tag dél-európai államok e tekintetben jobban hasonlítanak az új kelet-közép-európai országokra, mint a legfejlettebb intézményekkel rendelkező, ugyanakkor a GMU-ból például kimaradó Svédországra. Ennek a helyzetnek a feloldása

aligha fog sikerülni elsősorban a szabályok szigorúbbá tételével és a szabálysértők sokkal szigorúbb szankcionálásával. Minthogy a cselekvéseiket mozgató informális intézményekben, kulturális jellemzőikben ma is nagyon különböznek az európai országok állampolgárai, a szabálykövetésben legjobb esetben is csak lassú, fokozatos javulásra, a humán tőke és a jogrend, a politikai intézmények, illetve a kormányzati hatékonyság egymást erősítő, harmonikus fejlődésére építve lehet változásra számítani.

Eredményeink számos tekintetben tovább gondolhatók. Miért ilyen erős az összefüggés az intézményi tényezők között a közelmúlt Európájában? Miért képzelhető el nehezen a jóakaratú autoriter vezető hatékony kormányzására épülő gyors gazdasági fejlődés? Vélhetően mindkét kérdésre részben a globalizációval, illetve a nemzetközi pénz- és tőkepiacok azonnali visszajelzésével összefüggésben kereshetjük a választ, hiszen az európai gazdaságok lényegében mindegyike erősen függ a külső megítéléstől. A tőkebefektetés, az országhockázati prémiumok alakulása már rövidtávon és közvetlenül mutatja az adott gazdaságok nemzetközi megítélését, ami aztán a működőtőke-áramlásban, illetve a hitelezésben, így végsősoron a hosszabb távú gazdasági növekedésben is érvényre jut. Ezeket a kutatási eredményeket persze célszerű csupán óvatos hipotézisekként kezelni, amelyek nyilvánvalóan finomíthatóak: részben az időtáv növelésével, részben az egyes intézményi változók méréseinek cizellálásával²⁹, részben a belső korszakhatárok keresésével, illetve bizonyos kiemelt országok, országcsoportok specifikus, mélyfűrés jellegű tanulmányozásával. Részben erre szolgálnak a következő fejezetek Svédországra, illetve Spanyolországra vonatkozó esettanulmányai.

²⁹ Ilyen kutatási irány lehet például azon vita tanulságainak beépítése, amely napjainkban folyik a „hatékony demokrácia” méréséről – lásd például a Knutsen, illetve Alexander, Inglehart és Welzel között folyó vitát (Knutsen 2010b, Alexander et al. 2012).

4. Első kvalitatív esettanulmány: Svédország

A hatékony és szolidáris északi modell archetípusa

Mottó:

„A kéz, amikor simogat, nemcsak ad ..., kap is valamit.”

(Per Olov Enquist: Blanche és Marie könyve)

4.1. Bevezetés – a svéd modell percepciójának radikális megváltozása

Ebben a fejezetben Svédország fejlődési pályájának fő intézményi tényezőit tekintem át. A Világgazdasági Fórum „Globális Versenyképességi Jelentés” címmel publikált, átfogó felmérésre és komparatív statisztikai összevetésre épülő éves kiadványai szerint az észak-európai országok jó évtizede a világ legversenyképesebb gazdaságai Svájc és Szingapúr mellett – a többi délkelet-ázsiai kistigrist is és az utóbbi években az Egyesült Államokat is megelőzve (lásd például WEF 2005 és WEF 2012). Ugyancsak irigylésre méltó képet fest ezekről az államokról az ENSZ humán fejlettséget mérő indexe (lásd például legutóbb UNDP: HDI 2013), amely szerint az észak-európai államok praktikusán valamennyi humán dimenzióban kiválóan teljesítenek. A kétezres évek közepe óta lényegében szakmai konszenzus övezi azt az álláspontot, amelyet legplasztikusabban André Sapir fejtett ki a különböző európai szociális modelleket összehasonlító tanulmányában: más európai országokkal összevetve az „északi országok állampolgárai irigylésre méltó helyzetben vannak, hiszen az északi szociális modell egyszerre képes hatékonyságot és méltányosságot biztosítani” (Sapir 2006:380). Ez a pozitív megítélés radikálisan eltér attól, ami a nyolcvanas és a kilencvenes évek nagy részében uralkodott, amikor temették az északi jóléti államokat, legfőképp annak archetípusát, a svéd modellt. Maga Erik Lundberg, a svéd modell megalapozásában kulcsszerepet játszó Stockholmi Iskola második generációjának tagja is „A svéd modell felemelkedése és bukása” (Lundberg 1985) címmel publikált terjedelmes tanulmányt 1985-ben a Journal of Economic Literature-ben. Az akkor 78 éves

Lundberg két évvel később elhunyt, és már nem élhette meg a fordulatot; azt, hogy az elmúlt évtizedben Európa és a fejlett világ ismét növekvő elismeréssel, szinte csodálattal tekint Észak-Európára. Ma az északi megoldásokat a globalizáció és az előregedő társadalom kihívására lehetséges és talán hosszabb távon is fenntartható receptekként szokás citálni; szinte megkerülhetetlenek az általános gazdaság- és társadalompolitika, illetve számos szakpolitika területén is a legjobb gyakorlatok között. A „svéd szklerózis” (Ståhl – Wickman, 1993) gondolata vitathatatlanul a múlté – Svédország nemcsak a kilencvenes évek elején a nemzeti valuta komoly leértékelődésében kicsúcsosodó krízisből lábalt ki, de más EU-tagállamokkal összevetve határozottan úgy tűnik, hogy az Európában 2008 vége óta elmélyülő globális pénzügyi válság, illetve a rákövetkező euróövezeti adósságválság problémáira is jobban reagált.

4.1. táblázat

Svédország és az Európai Unió átlagának fő makrogazdasági mutatói 2008-ban és 2011-ben

	Svédország		EU-27	
	2008	2011	2008	2011
Gazdasági fejlettség és növekedés				
Egy főre jutó GDP (PPS, EU-27=100)	124	127	100	100
Reál GDP-növekedés (utolsó 3 év átlaga)	2,3	+1,8	2,3	-0,2
Magánfogyasztási hányad (utolsó 3 év átlaga)	47,0	48,5	57,1	58,0
Beruházási ráta (a GDP %-ában, utolsó 3 év átlaga)	19,4	18,1	21,0	18,7
Munkaerőpiac				
Foglalkoztatottsági ráta (a 20-64 éves népesség arányában)	80,4	80,0	70,3	68,6
Munkanélküliségi ráta (%)	6,2	7,8	7,1	9,7
A 25 év alattiak munkanélküliségi rátája (%)	20,2	22,8	15,8	21,4
Makrogazdasági egyensúly és makropénzügyek				
A folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP %-ában (utolsó 3 év átlaga)	+8,9	+6,9	-1,5	-0,2
Az államháztartás egyenlege a GDP %-ában (utolsó 3 év átlaga)	+2,7	0,0	-1,6	-5,9
Bruttó államadósság (a GDP %-ában)	38,8	38,4	62,2	82,5
Hosszú lejáratú államkötvény-hozamok (%, GMU konvergencia-kritériumok szerint)	3,9	2,6	4,5	4,3

Forrás: Eurostat, illetve Eurostat-adatok alapján saját számítások

2008 óta Svédország fejlettségi előnye nőtt az európai átlaggal összevetve; miután a válság negatív növekedési következményei a 2008-2009-es időszakra koncentráálódtak, és 2010-től már visszaállt a szignifikáns növekedéssel jellemezhető pálya. A belső növekedési komponensek viszonylag stabilak maradtak, és fennmaradt a folyó fizetési mérleg kiugró többlete is – egész pontosan a GDP arányában majdnem 9 százalékos szufficit 7 százalékra mérséklődött. Az államháztartás egyenlege csupán 2009-ben fordult negatívba, és három év átlagában már egyensúlyi pozíciót regisztrálhattunk. Mi több, az államadósság sem nőtt, sőt, enyhén csökkent 2008-2011 között. Sikerült magas szinten tartani a foglalkoztatottságot, ugyanakkor a munkanélküliségi ráta érzékelhetően, 8 százalék közelébe emelkedett, a fiatalok állástalansága pedig ugyancsak nőtt, holott már 2008 végén is meghaladta a 20 százalékot. Ezzel együtt elmondható: Svédország praktikusán valamennyi fő makrogazdasági dimenzió szerint jobban teljesített a válság európai elmélyülése óta eltelt időszakban az európai átlagnál. Mindez vélhetően nem csupán a szakpolitikai érelemben jobb válságkezelés, hanem alighanem a svéd intézményi fejlettség érdeme is – ami persze endogén a válságkezelés szempontjából.

4.2. táblázat

Az északi országok intézményi fejlettségének fő mutatói (időszaki átlagok)

	Jogrendszer	Kormányzás	Demokrácia*	Kultúra*	Intézmények közös faktora
Dánia	88,1	93,3	95,2	100,0	94,1
Finnország	88,8	92,6	91,9	91,9	91,2
Svédország	87,3	89,7	96,9	94,5	92,6
Északi átlag	88,1	91,9	94,7	95,5	92,6
EU-25** átlaga	71,6	73,3	80,5	71,6	74,0

* 0-10-es skáláról a könnyebb összevethetőség érdekében 0-100-as skálára transzformálva

** A jelenlegi EU-tagországok Luxemburg és Málta nélkül

Forrás: saját számítások (a 3. fejezetben levezetett módszertan alapján)

A harmadik fejezetben közölt számításaim azt támasztják alá, hogy a svéd (és általában az észak-európai) intézményi fejlettség messze meghaladja az európai átlagot. Érdekes módon, a demokrácia minőségét leszámítva, nem Svédország mutatja a legjobb eredményeket az északi államok körében – a három északi EU-tagállam, Dánia, Finnország

és Svédország közötti eltérés ugyanakkor statisztikailag nem szignifikáns. A jogrendszer, a kormányzás és a politikai intézmények kimagasló minősége az észak-európai országokban olyan kulturális tényezőkkel (értékekkel, normákkal és attitűdökkel) párosul, amelyek támogatják a hosszú távú gazdasági fejlődést.

Az újkeletű empirikus evidenciák fényében a kétezres évek közepe óta ismét releváns az egyszer – a kilencvenes évek elején – már lezárulni látszó vita: lehet-e reális alternatívája a főáramba tartozó angolszász piacgazdasági rendszereknek a kiterjedt jóléti állam, amely „makacsul nem akar sem összezsugorodni, sem (...) ’elhalni’ ” (Szamuely, 2004)? Lehetséges, hogy korán temették a modern harmadik út archetípusaként a svéd modellt? Mégse lenne helytálló Lindbeck feltevése, mely szerint „a ’svéd modell’ (...) egy rövid történelmi epizódnak fog bizonyulni, egy olyan közjátéknak, mely a hatvanas évek közepétől a kilencvenes évek elejéig tartott, azaz nem több mint három évtizedig” (Lindbeck, 1998)? Valóban létezik Észak-Európa különössége, valamiféle rejtély (puzzle), melyre joggal csodálkozik rá többek között Krugman (1999) is? Vagy éppen ellenkezőleg: a mai svéd – és a többi észak-európai – gazdaság éppen azért sikeres, mert a svéd kísérlet fő vonásai ma már a történelemkönyvekben szerepelnek csupán (Rojas, 2005), és Svédország nem csupán a sokrétűen gondoskodó jóléti állam kiépítésében, hanem annak reformjában, netán felszámolásában is úttörőnek bizonyult (Lindbeck, 1998)?

E kérdésekre adott válaszok ideológiailag lényegesen terheltebbek a szokásosnál, miközben gyakran messzemenő következményük van gazdaságpolitikai döntésekre is. A kelet-közép-európai országokban mindenesetre tipikusan pozitív az észak-európai (mindenekelőtt a metaforává nemesedő svéd³⁰) kísérlet recepciója, amely sokak számára még ma is a harmadik út ígéretét hordozza. Számomra itt elsősorban az az érdekes, hogy a jelenben megfigyelhető, ugyanakkor tartósnak látszó gazdasági sikerek mennyiben tudhatók be a svéd (északi) modell meghatározó intézményi elemeinek. Milyen intézményi mechanizmusok lehettek a svéd kísérlet történeti útja, majd felfüggesztése, illetve reformjai

³⁰ Kiválóan érzékelteti ezt „a svéd társadalom, amely ma a jóléti állam megtestesült utópiája” szófordulat Enquist Stockholm-ról szóló írásában (magyarul megjelent a Lettre 1998 nyári számában). De még az összeomlás drámáját ábrázoló irodalmi művek is előszeretettel fordulnak – igaz, ez esetben leleplező éllel – a svéd mítoszhoz: „Az öt körülvevő Svédország most omlott össze, mint egy óriási polcrendszer.” (Keresztesi József: A nap vége. Könyvkritika Henning Mankell: Hamis nyomon c. könyvéről /Budapest, 2005./, Élet és Irodalom, 2005. szept. 23, 49. évf. 38. sz.).

mögött? Nem tekintem át az északi országok fejlődési pályáját általában, hanem Svédországra, a modell – avagy a mítosz és a kísérlet – archetípusára koncentrálok, kiemelten kezelve a 90-es évek elején kicsúcsosodó válságot közvetlenül megelőző, illetve az azt követő folyamatokat. A történeti fejlemények leírásánál alapvetően Lindbeck (1998) nagy hatású írását követem, ezt azonban a kririkus időszak statisztikai adatainak elemzésével és az újabb irodalmakban fellelhető tanulságok bemutatásával egészítem ki.

4.2. Fordulat a makrogazdasági helyzetképben: a kilencvenes évek elejétől a kétezres évek közepéig

Ami a gazdasági fejlettség szintjét illeti, nemzetközi összevetésben egyértelmű, hogy a kilencvenes évek második felében Svédországnak sikerült visszafordítania a relatív pozícióvesztéssel járó tendenciát. Miközben 1970-ben (Luxemburgot leszámítva) Svédország vitathatatlanul Európa leggazdagabb országa volt, addig a kilencvenes évek első felére – Lindbeck-kel szólva a kísérlet kifulladásának idejére – az egy főre jutó nemzeti jövedelem már a nyugat-európai átlag szintje alá süllyedt. 1995 és az Európai Unió keleti kibővülése között eltelt időszakban ugyanakkor Svédországban az évi átlagos növekedés 2,8% volt, ami az EU-15 átlagát 0,3 százalékponttal meghaladta.

4.3. táblázat

Az egy főre jutó GDP aktuális vásárló-erőparitáson, 1970-2004 között (EU-15=100)

	1970	1990	1995	2004
Dánia	115	106	114	112
Finnország	93	104	91	104
Svédország	124	109	97	108
Eurózóna	98	99	100	98
EU-15	100	100	100	100

Forrás: Lindbeck (1998) és Eurostat-adatok

Fontos, hogy ez a 2,5-3% közötti ütemű (vagyis az átlagos nyugat-európai trendértéknél lényegesen gyorsabb) növekedés rövid- és középtávon is fenntartható szerkezetben történt.

Szerkezetileg kedvező, hogy erőteljesen nőtt a bruttó állóeszköz-felhalmozás – ezen belül is a gépi beruházások – súlya a GDP-ben (5-6% közötti növekedés), miközben a folyó fizetési mérleg az ezredforduló óta évről évre a GDP 5-8%-ára rúgó többlettel zárt, köszönhetően mindenekelőtt a dinamikus – az importét messze meghaladó ütemben – bővülő exportnak.

A leglátványosabb fordulat, ami ezt a fenntarthatóságot döntő mértékben megtámasztja, persze a fiskális politikában volt megfigyelhető. Miközben a kilencvenes évek elején hihetetlen mértékű – 1993-ban, a válság mélypontján a GDP arányában közel 12%-os – államháztartási hiányt regisztráltak, 1998 óta a svéd államháztartás rendre többlettel zár (ez alól szerény kivételt jelentett 2002 a nemzetközi konjunkturális trendforduló éve, amikor az államháztartás hiánya a GDP 0,3%-a volt). Ennek köszönhetően a bruttó államadósság trendje is határozottan csökkenő: az ezredfordulót megelőző két évtizedben a GDP 60%-át elérő adósságráta 2004 végére 51%-ra mérséklődött, és a globális pénzügyi válság előtti évekre már a GDP-arányosan 40% alatti szintre süllyedt.

A makrogazdaság más dimenzióiban is stabilitás, egyensúlyi helyzet lett jellemző. Nyilvánvaló az árstabilitás: az éves átlagos infláció Svédországban évek óta az egyik legalacsonyabb az Európai Unióban. Bár a svéd korona 1992 novembere óta szabadon lebeg, az euróhoz viszonyított árfolyama meglehetősen stabil, leértékelés semmi esetre sem fenyegeti, inkább felértékelődési nyomás tapasztalható az utóbbi években. Ezzel egyidejűleg a hosszútávú (10 éves) német államkötvényekhez viszonyított kamatfelár – amely a kilencvenes évek közepén még több mint 4 százalékpont (!) volt – 2000 óta eltűnt, sőt 2005 második felétől negatívba fordult.

A makropénzügyi stabilitás mellett a kilencvenes évek közepétől fokozatos javulást mutattak a jövedelmi és a munkapiaci indikátorok is. Évről évre mérsékelt (1-2,5% közötti) volt a munkajövedelmek emelkedése, ami ráadásul kiugró termelékenység-növekedéssel párosult, így a termékegységre jutó reálbérköltések trendje határozottan csökkenő volt. Mindez ugyanakkor némi hullámzással párosult a munkaerőpiacon: a foglalkoztatottak száma inkább stagnált, a munkanélküliek aránya viszont enyhén emelkedett, és a válság előtti években 6% körüli szinten stabilizálódott. A fiatalok és a bevándorlók elhelyezkedési nehézségei Svédországban is nyilvánvalóak voltak és maradtak; ezzel együtt a svéd

foglalkoztatási arány Dánia és Hollandia mellett rendre a három legmagasabb között van az Európai Unióban, mégpedig úgy, hogy a 15-64 éves korcsoportban a nők és a férfiak foglalkoztatási rátája egyaránt meghaladja a 70%-ot. Összességében a kétezres évek közepére a makrogazdasági helyzetkép kifejezetten kedvező lett, és lényegében valamennyi dimenzióban pontosan ellentétes azzal, ami a kísérlet kifulladásának idején, a kilencvenes évek első felében jellemezte Svédországot (gazdasági visszaesés, magas államháztartási hiány, növekvő államadósság, instabil árfolyam, megugró infláció, drámaian emelkedő munkanélküliség). A kérdés ettől persze még kérdés marad: e változás a svéd modellen belül ment végbe (vagyis a modell inherens önkorrekciós képességének tudható be), avagy éppen ellenkezőleg, a változás pontosan annak köszönhető, hogy a kísérlet feladásra került. Másként, ha úgy tetszik, institucionalista nyelven fogalmazva: milyen intézményi tényezők mozgatták a változást, és mekkora volt ebben a formális, illetve az informális intézmények szerepe? A továbbiakban erre keresem a választ.

4.3. Az új északi modell a klasszikus svéd modell tükrében

Talán nem véletlen, hogy a Svédországot újra felfedező szerzők (pl. Aiginger 2004, illetve Fischer-Matthiessen 2005) a kétezres évek közepe óta már nem pusztán svéd modellről, annak újjászületéséről, hanem inkább valamiféle északi modellről értekeznek, hiszen Dánia, illetve Finnország gazdasági-társadalmi sikerei hasonlóképp látványosak. A kedvező eredmények mögött hasonló makroökonómiai, gazdaság- és társadalompolitikai, illetve ezeket megalapozó intézményi jellemzők húzódnak meg. A következőkben Fischer és Matthiessen (2005) nyomán bemutatom ennek az új északi modellnek a jellemzőit.

Az első jellemző az aktív állami szerepvállalás, amely a jóléti kérdésekre és ezen belül a társadalombiztosítás területére széleskörűen kiterjed, megőrizve a jövedelmi és a vagyoni egyenlőtlenségek mérséklésének célját. A második jellemző a közkiadások magas arányára vonatkozik, magas adókkal és a közszférában foglalkoztatottak ugyancsak magas hányadával. A harmadik jellemző az aktív munkapiaci politikák fennmaradása, amely mindenekelőtt a magas foglalkoztatásra és munkapiaci részvételre irányul. A negyedik jellemző a központi béralkuk jelentős (bár csökkenő) szerepe, amely a társadalmi partnerek

erőteljes befolyásával párosul. Az ötödik jellemző a szabadkereskedelmi irányzat egyértelmű előnyben részesítése a protekcionista megoldásokkal szemben. Végül a hatodik jellemző az innováció kérdésének kiemelt kezelése. Ha ezeket a jellemzőket összehasonlítjuk a Lindbeck (1998) leírta svéd kísérlet elemeivel, bizony számos hasonlóságot tapasztalhatunk. Ilyenek a széleskörű jóléti állami célkitűzések, az aktív munkapiaci politika és a központi béralkuk szerepe, de a szabadkereskedelmi irányzat preferenciája is.

Az elvi folytonosság tehát legalább részben fennmaradt, ugyanakkor a kilencvenes évek elején kudarcba fulladni látszó svéd kísérlet számos eleme nem lett része az új modellnek: a kormányzatok nem törekszenek az aggregált megtakarítások, a hitelkínálat és a beruházások szoros szabályozására, illetve allokációjuk befolyásolására; visszaszorult a helyi önkormányzatok szoros központi kormányzati felügyelete; nem szükségképpen jellemző a magángazdaság oligopolisztikus nagyvállalati koncentrációja sem. A két „modell” (vagyis a két időszak) között végbemenő változások első látásra értelmezhetők úgy, mintha döntően a svéd modellre jellemző ideológiai túlhajtások szorultak volna csak vissza, miközben a modell alapjellemzői változatlanok maradtak. A GDP-arányos államháztartási kiadások Svédországban 15 százalékpontot meghaladó (de Dániában és Finnországban is jelentős) csökkenése nem pusztán mennyiségi, hanem gazdaságpolitikai-gazdaságideológiai változást is jelez: a fiskális *fenntarthatóság*, a hosszútávon fenntartható államháztartási hiány gondolata a gazdaságpolitikai döntéshozatal megkerülhetetlen paramétere lett. Másként fogalmazva: az univerzális (szociáldemokrata-institucionális) jóléti állam eszméjét ma már ideológiailag szervesen kiegészíti, praktikusán – a gazdaságpolitikai döntések során – pedig valójában megelőzi a hosszútávú fiskális fenntarthatóság elve.

Az államháztartás jellemzői az északi országokban (a GDP %-ában), 1993-2004

	1993*	2004	1993*	2004
	<i>Államháztartási egyenleg</i>		<i>Államháztartási kiadások</i>	
Dánia	-3,7	2,8	61,7	55,6
Finnország	-7,2	2,1	64,2	50,7
Svédország	-11,4	1,4	73,0	57,4
Euró-zóna	-5,7	-2,7	53,5	48,6

*Megjegyzés: a krízis mélypontja

Forrás: Fischer-Matthiessen (2005)

De nemcsak erről van szó. A másik legfontosabb változás összefoglalóan talán abban ragadható meg, hogy a paternalista állam esélyteremtő állammá alakult át (Rojas, 2005). Egyrészt tehát megmaradnak a jóléti állami célok, amelyek azonban mindig szigorúan kontrolláltak a fenntarthatósági szempontok által. Másrészt a piaci elemek, a választás szabadsága, illetve az öngondoskodás olyan klasszikusnak számító jóléti állami területeken is megjelentek, mint az oktatás, az egészségügy, illetve a nyugdíjbiztosítás. Az oktatás területén a kilencvenes évek első felében bevezetett – szabad intézményválasztással – kombinált jogosultsági rendszer egyértelműen teljesítményösztönzőnek bizonyult, és egyre több önkormányzat alkalmazza a gyermekgondozás, a nyugdíjellátás, illetve a betegápolás területén is.

Szembeötlő, hogy a nyugat-európai országok között Svédország a nyugdíjreform területén, a hagyományos felosztó-kirovó rendszer reformjában az élenjárók közé tartozott. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a kilencvenes évek eleji mély válság termékeny, ideológiai purgatóriumként is funkcionáló hatását. Az egyenlősítő felfogás helyébe a rendkívüli, nagymértékű kockázatok elleni védelem elve (Semjén, 1999) lépett. Ebben a megközelítésben a szociális ellátásoknak nem kell védelmet nyújtania a hétköznapi, kismértékű likviditási problémák ellen. A transzferrendszer fenntartása azokra az esetekre korlátozódott, amikor az ellátások a kivételes költségek kockázatát közömbösítik. A nyugdíjrendszer esetében például ez azt jelenti, hogy az állami újraelosztás csak ott lép

közbe, ahol az egyéni befizetések utáni nyugdíj nem biztosítja a minimális megélhetést, egyébként – alapesetben – mindenki maga biztosítja befizetéseivel saját nyugdíját.

A jóléti rendszerek összehasonlító perspektívájából fontos kitérni arra, hogy Svédország (illetve általában az északi államok) miért voltak inkább képesek a jóléti állam számos vívmányának megőrzése mellett a hosszútávú fenntarthatóság irányába történő elmozdulásra – és e célból fundamentális reformok végrehajtására –, mint a rajnai kapitalizmus országai. Gedeon (2001) szerint a jóléti állam és a politikai demokrácia közötti összefüggések miatt a lehetséges szociálpolitikai reformok jobban érinthették az állami szolgáltatásokat, mint a pénzügyi transzferekhez kötődő társadalombiztosítási jogosultságokat. Ennek függvényében nem meglepő, hogy „az állami szolgáltatásokat középpontba helyező svéd jóléti állam radikálisabb változásokon esett át, mint a pénzügyi transzferekre összpontosító német állam” (Gedeon, 2001).

Valamennyi fent idézett tanulmány egyetért abban, hogy Svédországban a jóléti reformok következtében ugyan csökkent a szolgáltatások formális egyenlősége (pontosabban uniformizáltsága), ugyanakkor szükség esetén a szolgáltatások szélesebb körét a társadalom nagyobb hányada tudja igénybe venni, mint korábban. Ha a „svéd modell” reformjának kérdését leszűkítve, pusztán a jóléti rendszer egyik (szociáldemokrata-institucionális) válfaja archetípusának reformjaként értelmeznénk, úgy a kiadáscsökkentés, az egyes alrendszerek önfinanszírozó jellegének erősítése és az ellenősztőző hatások visszaszorítása lenne e reform fő pénzügyi jellemvonása. Miközben a szolgáltatás-intenzív jelleg változatlan maradt, a verseny fokozására, a túlzott felhasználás csökkentésére és a pazarlás megszüntetésére irányuló reformok az egészségügy (és az oktatás) területén is egyértelmű piaci irányú elmozdulást mutattak.

Korábbi önmagához képest tehát a svéd jóléti rendszer a liberális modell felé mozdult el, de fontos észrevenni, hogy a magánszolgáltatók szerepének erősödése döntően a közösségi finanszírozás keretein belül történt (történik). A szolgáltatások fokozatos differenciálódása alapvetően a jóléti állammal szemben megváltozott igényekhez történő alkalmazkodás, ennél fogva Semjén (1999) megfogalmazása szerint nem a jóléti állam felszámolásáról, hanem a kor igényeihez való igazításról van szó. Mindez a jóléti politika hangsúlyainak áttevődését is jelentette: az új északi modellben a munkaerő képzése és mobilitásának

növelése kerül a középpontba. Rojas (2005) ugyanakkor a reformok után, a kézzres ávek közepén is úgy vélte, hogy a demográfiai változások, a függőségi arány kedvezőtlen irányú módosulása (az eltartó/eltartott arány csökkenése), valamint egyfelől az előregedő társadalom növekvő bevándorlási szükséglete, másfelől a korábbi bevándorlók integrációjának figyelmeztető kudarcai belátható időn belül olyan problémákat jelentenek, amelyek kezelésére a jelentős változásokon átesett svéd jóléti rendszer sem képes. Tegyük hozzá: e probléma legalábbis pán-európai, hiszen az előregedő Európai Unió egész területén (a 2004-ben, illetve 2007-ben csatlakozott új tagországok esetében különösen) fennáll.

Szerkezeti változások az államháztartási kiadások területén

A svéd kísérlet reformja tehát nem kizárólag a közkiadások visszaszorulását jelentette. A közkiadások minősége és szerkezete – vagyis az államháztartási kiadások belső arányai – ugyancsak érdemben megváltoztak. 1995-2003 között az összes államháztartási kiadás GDP-arányosan 9 százalékponttal csökkent, amelynek legnagyobb része ugyanakkor a kamatkiadások 4,3 százalékpontos csökkenése volt³¹. Számottevően mérséklődtek a társadalombiztosítással, a lakáspolitikával, a közvetlen gazdasági szerepvállalással, a szabadidős tevékenységekkel és a védelemmel kapcsolatos kiadások, miközben *érzékeny módon nőtt az oktatás, az egészségügy és a környezetvédelem területére való ráfordítás*. Bár a legkevésbé sem kívánok egyenlőségjelet tenni egy adott területre fordított közkiadás nagysága, illetve változása, és az adott területen mutatkozó ellátás minősége közé – ez a konkrét területek belső hatékonyságának kérdése –, mindenképp szembeötlő, hogy Svédországban az államháztartási gazdálkodás fegyelmezetté válása nem jelentette a humántőke-területekhez kapcsolódó kiadások súlyának csökkenését.

³¹ Ha úgy tetszik, ez volt a fiskális politika fenntarthatóvá válásának jutalma.

Államháztartási kiadások Svédországban 1995-2003 között (a GDP %-ában)

	1995	2003	Változás (%-pont)*
Kamatkiadások	6,6	2,4	-4,3
Egyéb általános kiadások	5,3	5,9	+0,5
Védelem	2,5	2,1	-0,5
Igazságszolgáltatás	1,5	1,4	-0,0
Közvetlen gazdasági szerepvállalás	6,1	5,0	-1,1
Környezetvédelem	0,2	0,3	+0,1
Lakás	2,9	0,9	-2,0
Egészségügy	6,4	7,3	+0,9
Szabadidő, kultúra, vallás	1,9	1,1	-0,8
Oktatás	7,1	7,4	+0,3
Társadalombiztosítás	27,2	24,9	-2,3
Összes államháztartási kiadás	67,7	58,7	-9,0

Forrás: Regeringskansliet (2005)

*kerekítés miatt nem feltétlenül egyezik meg az előző két oszlop különbségével

Figyelemre méltó, hogy a kiadások szerkezetének változásában éppen a Rojas (2005) által számon kért jövőbeli kihívások kezelésének szándéka let a meghatározó: „A jelenlegi gazdasági helyzet lehetővé teszi az előretekintő reformok megvalósítását a munkanélküliség csökkentése és a munkakínálat magas szintjének fenntartása érdekében. Ugyancsak teret enged a kutatás-fejlesztés, a környezetvédelem és az oktatás területei kiemelt kezelésének is” (Regeringskansliet, 2005:13).

Munkaerőpiaci folyamatok

Amint arra fentebb már rámutattam, számos lényeges változás mellett a klasszikus svéd kísérlet és a megreformált északi modell között mindenképp folytonosságot jelent az aktív munkapiaci politika kiemelkedő szerepe. A kilencvenes évek elején, vagyis a válság időszakában évről évre a munkaképes korú lakosság közel 5%-a vett részt a különböző kormányzati munkaprogramokban – Lindbeck meg is jegyzi, hogy az ebben résztvevőket

számításba nem vevő ún. nyílt munkanélküliségi ráta 8% körül mozgott (Lindbeck, 1998). Bár 2004-re a nyílt munkanélküliségi arány 5,9%-ra esett vissza, a munkanélküliek számához mérten továbbra is igen nagy számban vettek részt a kormányzati munkapiaci programokban (a munkaképes korú lakosság 2,4%-a). A jelek szerint a svéd kísérletnek ez az eleme tehát túlélte a kilencvenes évek elejének mély válságát, és továbbra is kiemelt szerepet játszik a gazdaságpolitikában.

Ugyanakkor a '90-es évek folyamán – amint arra Aiginger (2004) rámutat – alapvető változások is lezajlottak a svéd munkaerőpiaci politikában. A részmunkaidős foglalkoztatás szigorú szabályozását jelentősen enyhítették, ezt jelzi, hogy az OECD által használt általános szabályozási index is számottevően – az 1990-es 3,4-ről 2,4-re – csökkent. Ez egyszersmind azt is jelentette, hogy a kilencvenes évek végén már Svédországban volt a negyedik legrugalmasabb az általános munkapiaci szabályozás az Európai Unió akkori 15 tagállama között (megjegyzendő, hogy Finnországban és különösen Dániában még rugalmasabb volt a szabályozás!).

A munka világának ez a változása túlzás nélkül drámai ahhoz képest, amit a svéd kísérletnek az erőszakos szakszervezeti túlhatalommal jellemezhető időszakában figyelhettünk meg. Modern piacgazdaságokban szinte elképzelhetetlen, ami Svédországban 1983. október 4-én megtörtént: tulajdonosi és menedzsment-jogaik védelmében a tőketulajdonosok országszerte tömegtüntetésekre kényszerültek (Henrekson – Jakobsson, 2000). Lindbeck értelmezése szerint a megelőző időszakban a szakszervezetek felrúgták a munkaadók és a munkavállalók közötti kooperatív viszonyulás hagyományát, amelynek gyökerei az 1938-as Saltsjöbadeni Egyezményig nyúltak vissza (Lindbeck, 1998). Az adókból finanszírozott ún. „munkavállalói alapok” ötlete, illetve ennek bukása lényegében a svéd piaci szocializmus kísérletének ideológiai bukását is jelentette (bár a makroökonómiai összeomlás csak néhány évvel később lett nyilvánvaló).

Látnunk kell, hogy a kooperatív magatartás – az ideológiai túlhajtások miatt kirobbanó konfliktusok rendeződése után normális mederbe visszaálló – svéd hagyományára és a munkavállalók erős érdekérvényesítésére a globalizáció és az Európai Unión belüli szabad munkaáramlás ettől függetlenül is komoly kihívást jelent. 2005-ben, az EU keleti kibővülése után híres esetet jelentett az ún. Vaxholm-ügy, amelyben az alacsonyabb

fizetésű lett munkásokat alkalmazó cég munkáját „sikerrel” lehetetlenítette el a svéd Építőipari Szakszervezetek Szövetsége (Carlén, 2005). Megjegyzendő, hogy *a munkavállalók mellett a munkaadók képviselői is a svéd modell inherens részének tekintik a 30-as évek vége óta működő kooperációt*, amelynek két eleme a központi béralku, illetve az erőszakos munkabeszüntetéstől való tartózkodás (Lundqvist, 2005).

Azt mondhatjuk, hogy a 70-es évek jellemző helyzetéhez képest – amikor Svédország valóban közel került egyfajta szocializmushoz (Henrekson – Jakobsson, 2000) – a kétezres évek a munka világában is visszaállt az a felek kooperatív magatartására épülő rend, amely kompatibilis a piacgazdasággal. Figyelemre méltó, hogy a hetvenes évek végén a svéd közvélemény zömét vállalkozás- és vállalkozó-, illetve menedzser-ellenes attitűdök jellemezték, amely a „munkavállalói alapok” bevezetése ötletének – a tulajdonosok nélküli szocialista vállalatok létrehozásának – ideológiai támaszt is adott. Végül nem szilárdult meg azonban a „laborizmus”, amelyet Schumpeter 1942-es, a szocializmus, a kapitalizmus és a demokrácia összefüggéseiről írott munkájában a kapitalizmus azon – a szocializmust közvetlenül megelőző – utolsó szakaszának tekintett, amelyben a „munka érdekei az uralkodók” (idézi: Henrekson – Jakobsson, 2000). Az átmenetileg erősödő antikapitalista attitűdök mellett is egyre nyilvánvalóbbak lettek azok a hatékonysági problémák, amelyek végülis nem a Tinbergen (1968) által jövendölt kapitalizmus és államszocializmus közötti konvergencia bekövetkeztéhez, hanem a két rendszer közötti divergenciához vezettek. A tulajdonosi jogok radikális korlátozásának kísérlete Svédországban elbukott, a munkavállalói szervezetek túlhatalma átmenetinek bizonyult. Ma már nem túlzott merészség kijelenteni, hogy végülis az új északi modell Svédországa a piacra, a gazdasági szereplők racionális cselekvésére és az innovációra épülő, egyértelműen kapitalista gazdaság, amelyben ugyanakkor az újraelosztásnak és az állami aktív munkaerőpiaci politikának ma is lényegesen nagyobb a szerepe, mint a fejlett világ legtöbb országában.

4.4. A svéd eset tanulságai

A mai intézményi helyzetképből kiindulva Svédország szép tiszta esetnek látszik. A harmadik fejezetben kapott eredményeink azt mutatják, hogy Svédország olyan fejlett

demokrácia, ahol szilárd a jogrend és jól teljesít a szakértői bürokrácia. Mindezt pedig alapvetően támogatják a svéd társadalom attitűdjei, értékei: a magas szintű bizalom és a mások iránti tisztelet, illetve szolidaritás, a racionális, célorientált, ugyanakkor kooperatív viselkedés és a túlzott szervilizmustól mentes civil kurázsizs. Ennek fényében nem túlságosan meglepő, hogy Svédország állandósítani tudta az európai átlagot jelentősen meghaladó gazdasági fejlettségét, és az Európában 2008-ban kibontakozó, majd a közös valutaövezetben elmélyülő válsághoz is könnyebben és eredményesebben alkalmazkodott az európai átlagnál. Nem tudjuk azonban – a harmadik fejezetben kifejtettek alapján nem is nagyon tudhatjuk – megmondani, hogy mi az oksági láncolat a jog, a politika, a bürokrácia, intézményei, a kultúra fejlődési szempontból mérvadó komponensei, illetve a hosszú távú gazdasági eredményesség között. Tehető azonban néhány fontos intézményi megállapítás a svéd modell kísérletének, átmeneti kudarcának, majd újjászületésének tapasztalataiból.

Adódik egy szakpolitikai tanulság: amikor a svéd államháztartási kiadásokat a 90-es évek válságának következtében radikálisan újra kellett gondolni, a humántőke-területekre és az innovációra allokált költség részaránya szignifikánsan nőtt. Joggal vetődik fel a kérdés: miért nem másolták, illetve másolják ezt a jól bevált receptet más országok válságok kezelése idején? Vélhetően pontosan azért, amit eredményeink is mutatnak – vagyis, mert a kormányzás hatékonysága a legkevésbé sem független a jogrendszer, a demokrácia és a kultúra változóitól. Igen tanulságosak ebből a szempontból Schmitt és Starke (2011) eredményei, akik éppenséggel azt találták, hogy erős hasonulás mutatható ki az európai országok között az alkalmazott jóléti politikák terén – csak éppen az alkalmazott szakpolitikai megoldások kondíciói különböznek jelentősen. Némileg parafrázálva: a svéd szakpolitikai megoldások (jogszabályok, szervezetek) transzferálása éppen a szakpolitikák szélesebb értelemben vett intézményi kondíciói miatt problematikus, és a látszólagos „tartalomnál” (policy content) fontosabb lehet az intézményi környezet. Einhorn és Logue (2010) rámutatnak, hogy az észak-európai politikai intézmények működésének vannak bizonyos, a kontinens déli és keleti országaiban jellemzően kevésbé érvényesülő sajátosságai: a demokratikus korporatizmus és az erős civil társadalmi aktorok, illetve a mindezt támogató értékek, úgymint empiricizmus, társadalmi bizalom, szolidaritás és kölcsönös felelősség, amelyeknek kulcsszerepe lehet a kormányzás legjobb gyakorlatainak implementálásában. A Schmitt és Starke (2011) által megfogalmazott feltételeesség

gondolata negatív megfogalmazásban azt is jelentheti, hogy más politikai intézmények és kulturális kondíciók mellett, ahol az aktorok cselekvésének körülményei a bizalom alacsony szintje és a szolidaritás hiánya, a tartalmilag kvázi-azonos politikák eredményessége radikálisan rosszabb lehet annál, mint amit Észak-Európában tapasztalhatunk.

A svéd eset második tanulsága, és pedig intézményi jellegű tanulsága a különös történetiség. Gerring, Bond, Barndt és Moreno (2005) tanulmánya a gazdasági növekedés és a demokrácia fejlettségének kapcsolatában az idő tényező kiemelt szerepét hangsúlyozzák (Gerring et al. 2005:339). Ökonometriai elemzésük következtetéseként a szerzők megerősítve látják, hogy a demokrácia minőségének mérésére nem pusztán – a nemzetközi összevetésekben rutinszerűen és az előző fejezetben általam is alkalmazott – demokrácia adott pillanatban megfigyelhető szintjének változóját, hanem a felhalmozott demokratikus tapasztalat „állományi” (stock) változóját célszerű használni. A demokrácia minőségének hatása nem az egyidejűségben, hanem hosszú távra előre tekintve mutatkozik meg: „a hosszú ideje fennálló demokrácia magasabb gazdasági teljesítményhez vezet” (Gerring et al. 2005:356). A svéd kísérlet története számos tekintetben ezt a tézist illusztrálja, mégpedig úgy, hogy Gerring gondolatát a demokrácia-fejlettségi állományról (kevésbé körülményesen, ugyanakkor kevésbé precízen is fogalmazva: a demokratikus tapasztalatról) általánosíthatjuk az intézményi fejlettségi állomány (vagy intézményi tapasztalat) gondolatában. Konkrétan: ahhoz képest, hogy a nyolcvanas évek elején a történeti különösségnek tekinthető szakszervezeti túlhatalom már szinte a piacgazdaság alapintézményeinek, a tulajdonjogoknak a státuszát kezdte ki, a kilencvenes évek reformjai idején az empiricizmus, a munkaadók és munkavállalók közötti kooperáció, illetve a kölcsönös respekt kulturális stock-jai minden bizonnyal alapvetően segítettek a válságból történő kiút megtalálásában. Emlékeztetnünk kell ennek kapcsán arra, hogy Györfly Dóra 2007-ben „Demokrácia és deficit” címmel megjelent könyvében a svéd és a magyar fiskális politikai reformok mozgatóit, illetve eredményességüket vizsgálva a svéd sikerek magyarázataként ugyancsak a kooperáció (konszenzuskeresés) és a bizalom értékeit, valamint az erős svéd közgazdasági hagyományok mellett a svéd közgazdasági elit nemzetközi fogékonyságát hangsúlyozza.

Végül a harmadik, ugyancsak intézményi természetű tanulság a folyamatok önerősítő mechanizmusaira mutat rá. Amikor a hetvenes-nyolcvanas években a svéd modell eróziója történt, egymást erősítve zajlott a jogrendszer, a politikai intézmények és a kormányzás szakpolitikai racionalizmusának felmorzsolódása, részben aláaknázva párhuzamosan a modern svéd társadalom alapértékeit is. A kilencvenes évek talpraállásának idején ugyanakkor a pozitív önerősítő mechanizmusok lettek mértékadóak. A változást, az ördögi körből angyaliba történő átfordulást ugyanakkor csak bizonytalanul tudjuk magyarázni. Az exogén sokkok léte mellett azok internalizálása is kiemelt tényező lehet. Györffy ennek kapcsán rámutat, hogy Svédország esetében Von Hagen és Molander 1992-es tanulmányai lesújtó konklúziójának meghatározó jelentősége lehetett. A „spagetti ligába sorolás” (Hallerberg 2004, idézi: Györffy 2007:162-163), vagyis az alapvetően felelőtlen fiskális politikájuként aposztrofált Görögországgal és Olaszországgal közös csoportba történő pozicionálás „alapjaiban rendítette meg a svéd nemzeti büszkeséget, és hozzájárult annak megértéséhez, hogy valamit tenni kell” (Györffy 2007:163). A pozitív és a negatív önerősítő folyamatok átfordulásának vizsgálata mindenesetre különösen izgalmas jövőbeli kutatási feladat lehet.

5. Második kvalitatív esettanulmány: Spanyolország

Átmeneti megtorpanás vagy ördögi kör? Buborék és sebezhetőség – Spanyolország fejlődési pályája és az ebből adódó következtetések a felzárkózásról

Mottó:

„hívnak a szőke,/ bús délibábok / a csalfa múltból / hiú jövőbe (..)”

(Kosztolányi Dezső: Tíz év után)³²

5.1. Bevezetés: a spanyol fejlődés a globális válság előtt és a 2008 óta eltelt időszakban

Svédország után ebben a fejezetben a másik esetként kiválasztott Spanyolország fejlődési pályáját tekintem át. A spanyol gazdaság elmúlt két évtizede – mind a globális válság előtti fellendülés, mind pedig az azóta tapasztalható elhúzódó recesszió – csak korlátozottan interpretálható akár a klasszikus növekedési, akár a disszertáció eddigi fejezeteiben alkalmazott intézményi sémákkal. Emiatt itt heterodox megközelítést használok; esetenként a komparatív nemzetgazdasági elemzési logikától ellépő, sőt, helyenként normatív irányultságú értelmezésekre is támaszkodom, amennyiben empirikusan termékenynek látom őket (természetesen mindezt a szaktudományos mérce követelményeinek betartása mellett). Ennélfogva e fejezet gondolati és textuális íve is óhatatlanul töredezett – a szerteágazó megközelítések mozaikjai csupán a záró, szintetizáló részben kerülnek helyükre.

Az előző fejezetben Svédországot az északi modell archetípusaként jellemeztem; az észak-európai klaszterbe tartozó országok pedig az intézményi³³ tényezőket és a humán tőkét

³² A fejezet írásának időnként nehéz perceiben gyakran olvastam Kosztolányi verseit, akinek számos sorát kifejezetten jellemzőnek éreztem a közelmúlt és a jelen spanyol fejlődésére. Emiatt ezt a fejezetet helyenként Kosztolányi-betétek színesítik.

³³ Intézményeknek – összhangban a disszertáció egészével – ebben a fejezetben is a North-féle tágan értelmezett intézményeket tekintem, beleértve tehát a formális szervezeteket, szabályokat, de az informális értékeket és normákat (vagyis a gazdasági-politikai aktorok viselkedését alakító kultúra releváns komponenseit) is.

tekintve egyaránt az Európai Unió legfejlettebb országai. Láthattuk, hogy Svédországban az elmúlt két évtized folyamán a különböző formális és informális intézmények jellemzően egymást erősítették. Ez magas induló fejlettségi szint mellett is folyamatos és számottevő növekedéssel párosult, valamint megkönnyítette a 2008-tól kibontakozó válsághoz történő alkalmazkodást is – az összehasonlító statisztikai elemzés következtetését tehát a hosszú távú gazdasági növekedés és az intézményi fejlődés szoros együttmozgásáról a svéd pálya fényében nem kellett módosítani.

Az ebben a fejezetben tárgyalandó Spanyolország más szempontból érdekes. Alig fél évtizede, a globális pénzügyi válság európai elmélyülése előtt az ország az Európai Unió egyik irigylésre méltó államának tűnt, amelynek látszólag sikerült megbirkóznia terhes történelmi örökségével. Akkoriban joggal lehetett azt gondolni, hogy Spanyolország a felzárkózás egyik lehetséges útját illusztrálja, és a kisebb buktatók ellenére fokozatosan konszolidálja új intézményeit. Mind a makrogazdasági jövedelem-konvergencia, mind pedig a demokratikus politikai intézmények fejlődése szempontjából előszeretettel állították pozitív példaként a kelet-közép-európai országok elé (lásd például Caselli–Tenreyro 2005, illetve Weingast 2004).

A válság előtti spanyol konvergencia különösen azért volt figyelemre méltó, mivel az elmúlt évtized folyamán az Európai Unió többi mediterrán³⁴ országának felzárkózása lényegében megállt vagy nyilvánvalóan fenntarthatatlan fiskális expanzióra épült. Portugáliában (Blanchard 2007) és Olaszországban (Paradiso-Rao 2011) alapvető növekedési gondok mutatkoztak, Görögország pedig már a globális pénzügyi krízist megelőzően egyre mélyülő államháztartási és adósságválságba sodródott (Buiter 2006:703). Ezzel szemben Spanyolország növekedési pályája viszonylag stabilnak tűnt; annak ellenére is, hogy a válság előtti időszakra vonatkozó nemzetközi összehasonlító vizsgálatok (Inklaar et al. 2008:142) már hosszabb ideje fennálló termelékenységi

³⁴ Az Európai Unió államai közül a mediterrán térség országainak Görögországot, Olaszországot, Spanyországot és Portugáliát (valamint az itt nem tárgyalt két apró szigetországot, Ciprust és Máltát) tekintjük. Bár szigorú földrajzi értelemben Portugália nem része a mediterrán térségnek (csak atlanti partvidéke van és nincs közvetlen kijárata a Földközi-tengerre), kulturális tekintetben egyértelműen odaszorolható.

problémákat jeleztek. A közkeletű értelmezési keretben ez a sajátosság volt a *spanyol termelékenységi paradoxon* (Martínez et. al. 2008:1570) – a kedvezőtlen termelékenységi trendet ugyanis nagyrészt a spanyol növekedés szektorális jellemzői magyarázták. Tömegesen jöttek létre új munkahelyek az építőiparban, valamint az ingatlanfejlesztéshez és az idegenforgalomhoz kapcsolódó üzleti szolgáltatási szektorokban – ezek az ágazatok pedig kevésbé függenek a nemzetközi termelékenységi pozícióktól, és éppen ezért nagyobb mértékben képesek foglalkoztatni kevésbé képzett (és tipikusan kevésbé termelékeny) munkavállalókat is.

A válságot megelőző évtizedben, 1998 és 2007 között éves átlagban az építőiparban több mint 8 százalékkal, az üzleti szolgáltatási ágazatokban pedig közel 7 százalékkal nőtt a spanyol foglalkoztatottság (Bentolila et al. 2012:158). Ennek következtében Spanyolországban jó évtizeden keresztül lényegesen kedvezőbbek voltak a kevésbé iskolázottak foglalkoztatási esélyei, mint általában az európai országokban: a foglalkoztatottak 15 százaléka alacsony képzettséget igénylő állást töltött be – a 15 régi EU-tagország átlagában ez az arány nem érte el a 10 százalékot (Escudero – López Mourelo 2012:110). Mindennek folytán a spanyol munkaerőpiac a kevésbé képzettek számára is vonzónak bizonyult, mégpedig jóval az ország határain túl is. Radikálisan megváltozott Spanyolország pozíciója a nemzetközi migrációban: a korábban jelentős küldő ország alig egy évtized alatt az Európai Unió egyik legnépszerűbb bevándorlási célországa lett. Az 1991-es népszámlálás szerint Spanyolországban még csak 360 ezer külföldi állampolgár élt (a teljes népesség 0,9%-a), akiknek száma az évtized végére 923 ezerre, 2008-ra pedig 5,3 millióra emelkedett, és a népesség arányában 2,3%-ot, illetve 11,4%-ot ért el (Sánchez Morales, 2012:831).

A globális válság előtt a spanyol makromutatók a legtöbb dimenzióban kedvezőbbek voltak, mint a többi mediterrán országban. A gazdaság gyorsabban nőtt, ráadásul a növekedés szerkezetében is inkább fenntarthatónak látszott mint a másik három államban, hiszen a beruházások aránya magas volt, a fogyasztási hányad pedig a fejlettebb nyugat-európai kontinentális gazdaságokhoz közelített. A folyó fizetési mérleg 10 százalékot közelítő hiánya ugyan vitathatatlanul korrekciós igényt jelzett, azonban a kedvező államháztartási pozíció és a mérsékelt GDP-arányos államadósság biztosította nagyobb

anticiklikus fiskális politikai mozgástér miatt – szemben a többi mediterrán országgal – nem tűnt irreálisnak az a várakozás, hogy Spanyolország elkerülheti a súlyos megrázkódtatást a válság idején.

5.1. táblázat

Spanyolország és a három másik mediterrán ország átlagának fő makrogazdasági mutatói 2008-ban és 2011-ben

	Spanyolország		Mediterrán 3-ak*	
	2008	2011	2008	2011
Gazdasági fejlettség és növekedés				
Egy főre jutó GDP (PPS, EU-27=100)	104	98	92	85
Reál GDP-növekedés (utolsó 3 év átlaga)	2,8	-1,2	1,7	-2,3
Magánfogyasztási hányad (utolsó 3 év átlaga)	57,3	57,6	65,1	66,7
Beruházási ráta (a GDP %-ában, utolsó 3 év átlaga)	30,0	21,1	22,5	18,8
Munkaerőpiac				
Foglalkoztatottsági ráta (a 20-64 éves népesség arányában)	68,3	61,6	67,5	63,4
Munkanélküliségi ráta (%)	11,3	21,7	7,6	13,0
A 25 év alattiak munkanélküliségi rátája (%)	24,6	46,4	21,2	34,5
Makrogazdasági egyensúly és makropénzügyek				
A folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP %-ában (utolsó 3 év átlaga)	-9,5	-4,3	-8,9	-7,6
Az államháztartás egyenlege a GDP %-ában (utolsó 3 év átlaga)	-0,1	-10,1	-4,6	-8,2
Bruttó államadósság (a GDP %-ában)	40,2	69,3	96,9	133,1
Hosszú lejáratú államkötvény-hozamok (%, GMU konvergencia-kritériumok szerint)	4,37	5,44	4,67	10,47

* Görögország, Olaszország és Portugália átlaga

Forrás: Eurostat, illetve Eurostat-adatok alapján saját számítások

Az elhúzódó krízis azonban rácsfolt erre a várakozásra: a jórészt kedvezőbb 2008-as makrogazdasági pozíciók ellenére 2011-re a válság Spanyolországot is ugyanúgy elérte, mint a többi mediterrán államot; sőt, ha az extrém görög esetet leszámítjuk, akkor Olaszország, illetve Portugália számos tekintetben jobban alkalmazkodott. Különösen érvényes ez a munkaerőpiacra, amely már a válság előtt is a spanyol fejlődés Achilles-sarkának számított: Spanyolországban a foglalkoztatottság nagyobb mértékben csökkent, a munkanélküliség pedig lényegesen jobban nőtt mint a másik két latin országban. A

fiatalkorúak állástalansági arányának riasztó emelkedése pedig roppant nehezen kezelhető társadalmi feszültségeket vetít(ett) előre.

Mindezek alapján felvetődhet: a válság előtti másfél évtized spanyol fejlődése ugyanúgy látszólagos volt, mint a görög gazdaság dinamizmusa, és Spanyolország hosszabb távú kedvező fejlődésének, az EU-átlaghoz történő felzárkózásának nincs, illetve már a válság előtt sem volt meg a mélyebb intézményi alapja. Csakhogy a 2. fejezetben részletesen elemzett intézményi mutatók ennek ellenkezőjére utalnak. Spanyolország intézményi fejlettségének indikátorai rendre jobbak a többi mediterrán országénál, sőt kismértékben az EU-átlagot is meghaladják. Feltételezve, hogy empirikus elemzésem során nem vétettem szisztematikus mérési vagy koncepcionális hibát, ez csak bizonyos korlátozó feltevések esetén kompatibilis Spanyolorzágnak a válságban mutatott, a többi mediterrán országhoz hasonlóan gyenge alkalmazkodóképességével. Egyrészt csak abban az esetben, ha a *gazdasági visszaesés időszakában más – eddig nem tárgyalt – intézményi jellegű mechanizmusok is* szerepet játszanak, mint a növekedés felívelő szakaszában. Másrészt csak akkor, ha bizonyos okokból *válságos időkben Spanyolországban hasonló erővel érvényesülnek* ezek a gazdasági visszaesést tápláló mechanizmusok, mint a többi mediterrán országban – sőt, valójában azt várhatjuk, hogy fokozottabb szerepet játszanak mint például Olaszországban.

5.2. táblázat

A mediterrán országok intézményi fejlettségének fő mutatói (időszaki átlagok)

	Jogrendszer	Kormányzás	Demokrácia*	Kultúra*	Intézmények közös faktora
Görögország	65,3	63,6	79,6	62,9	68,1
Olaszország	60,9	62,1	78,2	63,0	66,2
Portugália	72,7	71,1	80,1	64,7	72,3
Spanyolország	74,0	76,7	82,4	81,6	78,2
Mediterrán átlag	68,2	68,4	80,1	68,1	71,2
EU-25** átlaga	71,6	73,3	80,5	71,6	74,0

* 0-10-es skáláról a könnyebb összevethetőség érdekében 0-100-as skálára transzformálva

** A jelenlegi EU-tagországok Luxemburg és Málta nélkül

Forrás: saját számítások (a 3. fejezetben levezetett módszertan alapján)

Mindezek nyomán feltételezem, hogy léteznek – és empirikusan, kvalitatív értelmezési keretben azonosíthatóak – olyan intézményi mechanizmusok, amelyek segítségével közelebb juthatunk annak megértéséhez, hogy a válság előtti ellenkező látszattal szemben miért tűnik ma úgy, hogy Spanyolország fejlődése nem tudott elszakadni a mediterrán országokra jellemző mintától. A fejezet további részében az ehhez kapcsolódó értelmezéseket próbálom meg feltárni. Ehhez először az európai kapitalista fejlődés mediterrán alakváltozatának jellemzőit tekintem át. Ezt követően felvázolom azokat az eddig nem tárgyalt elméleti fogódzókat, amelyek meglátásom szerint empirikusan termékenyek lehetnek a spanyol gazdaságnak a recesszió időszakában tapasztalt viselkedése megértéséhez, egyidejűleg illusztrálva a vázolt elméleti meglátásokat. Végül pedig összegzem az eredményeket; milyen intézményi mechanizmusok okozhatták azt, hogy Spanyolország leválási kísérlete a mediterrán fejlődési pályáról inkább csupán részleges, illetve átmeneti sikerrel járt.

5.2. Az európai kapitalizmus alakváltozatai és a mediterrán modell

5.2.1. A mediterrán modell distinkciójának értelméről

Az utóbbi években az európai országok fejlődési pályáinak összehasonlító elemzésekor jóformán triviálisan használjuk az európai kapitalizmusok sokféleségének gondolatát. Az északi, az angolszász és a kontinentális nyugat-európai kapitalizmusok elvi megkülönböztetése Esping-Andersen (1990) méltán sokat hivatkozott munkájára nyúlik vissza. Eredeti tipológiájában Esping-Andersen a piac és az állam közötti viszony, a redistribúció mértéke, a jóléti rendszerek működése, valamint a mindezt megalapozó ideológiák alapján szociáldemokrata, liberális és konzervatív jóléti rendszerekről beszélt. Ebben a mediterrán országok elkülönült csoportként nem jelennek meg – ahogy az államszocializmusból érkező kelet-közép-európai államok (Tomka 2006; Farkas 2011a és 2011b; ennek empirikus kritikájáról lásd: Knogler – Lankes 2012) vagy a tipológia globális szinten továbbfejlesztett verzióiban megjelenő délkelet-ázsiai országok (Holliday 2000), illetve a radikálisan a bérjövödelmekhez kötött jóléti rendszerű Ausztrália (Warburton – Jeppsson Grassman, 2011) sem. Arts és Gelissen (2002:139) mindezt arra vezetik vissza,

hogy Esping-Andersen a jóléti rendszerek típusait alapvetően a hatalmi erőforrások téziséből kiindulva, ideáltípusokként konstruálta – ezek így a munkavállalók és a munkaadók csoportjai között lehetséges társadalmi koalíciók alakváltozatai (Gedeon 2011:10). A tipológia kritikái és a kibővítésre vonatkozó javaslatok (ezek részletes áttekintésére lásd: Arts – Gelissen 2002:150-151) ugyanakkor inkább empirikus természetűek, és gyakran túlnyúlnak a jóléti rendszerek horizontján.

Írásomnak nem célja annak eldöntése, hogy a jóléti rendszerek szempontjából a mediterrán modell önálló alakváltozat (Ferrera 1996, Fasang et al. 2012) vagy inkább a konzervatív-kontinentális nyugat-európai modell altípusa (Katrougalos 1996). Számomra itt nem elsősorban a jóléti rendszerek szűkebb értelemben vett működése érdekes, hanem inkább az, hogy milyen a gazdasági fejlődés és a north-i értelemben legtágabban értelmezett intézmények közötti kapcsolat. Bizonyos értelemben ezt teszi a „kapitalizmus változatai” (Varieties of Capitalism, VoC) iskola néven ismertté vált komparatív politikai gazdaságtani megközelítés is. Bár Hall és Soskice (2001) programadó könyvükben csupán két alapmodellt különböztettek meg – a liberális, valamint a koordinált piacgazdaságok típusait –, ennek fő oka, hogy Esping-Andersenhez hasonlóan a kapitalizmus változatait ők is ideáltípusokként értelmezték. Ez azzal együtt is érvényes, hogy Hall és Soskice mikrogazdasági megalapozású, azaz a vállalati működési sajátosságra építő institucionalizmusa normatív; a szerzők a tiszta modellekhez közelebb álló archetípusokat (Egyesült Államok, illetve Németország) sikeresebbnek, azaz az aggregált jólét szempontjából hatékonyabbnak ítélik mint a kevésbé tiszta piacgazdasági formációkat. A bipoláris, tiszta modelleken nyugvó tipológia ugyanakkor a VoC-irányzatban is gyorsan fellazult, és empirikus ihletettségű, gyakran klaszterelemzésre épülő tipológiák sokasága jelent meg (lásd például Schmidt 2002, Whitley 2007 vagy a közelmúlt magyarországi irodalmából Farkas 2011b írását). Figyelemre méltó, hogy a kapitalizmus változatai iskola egyik nagyhatású képviselője, Amable (2003) öt modellt elkülönítő tipológiájában három alakváltozat (a meghatározóan piaci, a szociáldemokra és a kontinentális európai) lényegében megegyezik Esping-Andersen típusaival, a fennmaradó kettő pedig a mediterrán és az ázsiai modell, amelyek ugyancsak megjelentek a jóléti rendszereken alapuló tipológiák kibővített verzióiban. Megjegyzendő még, hogy a kapitalizmus változatai között Nölke-Vliegenthart (2009) külön típusnak tekintik a dependens – köztük a

kelet-közép-európai – piacgazdaságokat, amit Farkas (2011a és 2011b) empirikus elemzése is megerősítenek.

Mindezek alapján állítható, hogy mind a jóléti rendszerek, mind a VoC-irányzat empirikus tipológiai kellő érvet szolgáltatnak ahhoz, hogy – később kifejtendő – empirikus meghatározottságai alapján a mediterrán modellt önálló alakváltozatként kezeljem. Ezt teszi Sapir (2006) is, akinek a válságot megelőzően készült írása szociálpolitikai és összehasonlító közgazdaságtani szerzők mellett vezető gazdaságpolitikusok számára is meghatározó referenciává vált. Sapir elemzése szerint a mediterrán kapitalizmus már a kétezres évek első felében is rossz eredményeket mutatott mind a társadalmi méltányosság, mind pedig a gazdasági hatékonyság szempontjából (Sapir 2006:380). Másként fogalmazva: hosszabb távon makrogazdasági, illetve szociális értelemben is fenntarthatatlannak bizonyult, és ez már a válságot megelőzően is evidencia volt. Sapir elemzése alapján ugyanakkor távolról sem magától értetődő, hogy a mediterrán országok az ugyancsak komoly pénzügyi fenntarthatósági problémákkal küzdő kontinentális nyugat-európai alakváltozat felé konvergálnak; meglátása szerint inkább a méltányosság szempontjából ugyancsak problematikus, de makropénzügyi szempontból könnyebben menedzselhető angolszász típus felé mozdulhatnak el (Sapir 2006:381). Ez további érv amellett, hogy a mediterrán országokat külön modellként kezeljük.³⁵

A mediterrán modell distinkcióját alátámasztják a harmadik fejezetben tárgyalt saját empirikus eredményeim is, amelyek szerint az idesorolható országok intézményi értelemben közelebb állnak a poszt-szocialista kelet-közép-európai országokhoz, mint a többi régi nyugat-európai EU-tagállamhoz. Ez az alapító EU-tagállam Olaszországra is

³⁵ Tegyük mindehhez hozzá, hogy a mediterrán országoknak az Európai Unió (és benne a Gazdasági és Monetáris Unió, a GMU) többi országától történő distinkciója fájdalmasan indokolható a nemzetközi pénzügyi szereplőknek a globális válság európai elmélyülése óta mutatott viselkedése, sőt szóhasználata okánt is. A válság periódusában a pénzügyi befektetők körében elterjedt a mediterrán országok angol nevének kezdőbetűiből képzett, megbocsáthatatlanul előítéletes 'PIGS', illetve 'PIIGS' (magyar megfelelője kb. disznócska országok) akroníma, ami a négy ország mellett (időnként Olaszország helyett) Írországra, vagyis az euróövezet belső perifériájának leírására irányult. A pejoratív akroníma használata később – részben a portugál és a spanyol média érzékenyebb részének nyomására – csökkent, de sajnálatos, hogy bizonyos tudományos írásokban is fellelhető.

érvényes; tudományos szempontból az intézményi fejlettség és a növekedés közötti valamiféle rejtélyesség inkább Spanyolország esetében mutatkozik – ebben a fejezetben éppen ennek megfejtésére teszek kísérletet.

5.2.2. A mediterrán modell jellemzői

A mediterrán kapitalizmus legfontosabb jellemzőinek áttekintésében döntően az Andreotti-Garcia-Gomez-Hespanha-Kazepov-Mingione szerzőhatos, még 2001-ben a *Journal of European Area Studies*-ban megjelent tanulmányára támaszkodom. Ennek elsősorban az az oka, hogy szemben más szűkebb szakpolitikai – jellemzően szociálpolitikai – horizontú tanulmányokkal, Andreotti és szerzőtársai komparatív, gazdaság- és politikatörténeti, illetve historikus intézményi magyarázatokkal illusztrálják a mediterrán fejlődést, amely az útfüggőség okán nyilván az utolsó két évtized intézményi pályáján – beleértve a válsághoz történő alkalmazkodás módját – is nyomot hagy. Ebben a megközelítésben a mediterrán modellnek hat fő specifikuma van – azzal a fontos területi megkötéssel, hogy Észak-Olaszország nagy része, illetve Észak-Spanyolország bizonyos régiói (Katalónia, Baszkföld) számos tekintetben nem mutatják ezeket a vonásokat; ezek a fejlettebb régiók sok szempontból valóban a kontinentális nyugat-európai kapitalizmus ideáltípusához állnak közel.

1. *Gazdaságtörténeti és demográfiai* szempontból a mediterrán fejlődés fontos vonása, hogy a megkésett és a fejlettebb nyugat-európai kontinentális államokhoz képest szerényebb mértékű iparosítás jelentős mértékű kivándorlással párosult. Az ipari munkásság aránya és politikai befolyása csekély maradt, miközben a nyugat-európai átlagnál lényegesen nagyobb azoknak a hányada, akik számára az önfoglalkoztatás biztosít megélhetést. Az önfoglalkoztatottak azonban tipikusan nem (vagy legalábbis lényegesen kevésbé) rendelkeznek azokkal a szociális jogosultságokkal, amelyek a vállalatok, illetve a nagy bürokratikus szervezetek alkalmazottai számára elérhetők. Andreotti és szerzőtársai (2001:44) szerint ezzel összefüggésben logikusnak tetszik, hogy a mediterrán államok a fejlettebb európai országokhoz képest hagyományosan elnézőbbek az önfoglalkoztatottak, családi mikrovállalkozások informális viselkedési gyakorlataival (például adókerülés, illetve nem-bejelentett foglalkoztatás).

2. Sajátos, a nyugat-európai ideáltípustól jelentősen különböző szerepet játszik maga az állam a mediterrán országokban. Egyrészt *szakpolitikai*, különösen pedig *jóléti politikai* hatókörében lényegesen gyengébb a nyugat-európai államoknál. A jóléti állami funkciók gyengeségét mutatja, hogy a mediterrán államok eleve csekélyebb jóléti típusú kiadásaik meghatározó részét – még a kilencvenes évek második felében is több mint 40, Olaszországban több mint 50 százalékát – a korábban nagy bürokratikus szervezeteknél foglalkoztatottak időskori nyugellátására fordították. Eközben aktív munkaerőpiaci eszközökre, lakhatásra, illetve a társadalmi kirekesztés elleni védelemre a jóléti kiadások elenyésző, jellemzően 1 százalék alatti hányada jutott. Ez a kiadási nagyságrend és szerkezet nemcsak a svéd, de a német vagy a francia arányoktól is szignifikánsan különbözik. Ráadásul a mediterrán államigazgatási bürokrácia tipikusan távol áll a weberi szakértői bürokrácia ideáltípusától, a partikuláris csoportokhoz fűződő erős lojalitás pedig erősen megnehezíti a szakpolitikai korrekciókat, reformokat, illetve a válsághelyzetekhez történő alkalmazkodást.

3. A szakpolitikai értelemben gyenge mediterrán állam másfelől gyakran autoriter hatalomgyakorlási vonásokat mutat – értelemszerű összefüggésben a nem túl távoli diktatorikus hagyományokkal is. Az erősen polarizált és jellemzően csak kisléptékben megszerveződő társadalmi csoportokat a dél-európai állam *sajátos szívességi viszonyokon, a klientelizmus, a nepotizmus és a korrupció mechanizmusain* keresztül integrálja a politika rendszerébe, az univerzalizmussal szemben a privilegizáltság gyakorlatának engedve teret. Ez a viszonyulás visszaköszön a munkaügyi, illetve munkahelyi kapcsolatokban, mégpedig az üzleti szereplők részéről is: a mediterrán vállalatok egyrészt gyakran ignorálják a munkavállalók munkaviszonyból fakadó jogait, másrészt jellemzően partnerei az államnak a közjót megkerülő partikuláris formulákban (adókedvezmények, korrupció).

4. A mediterrán országok politikai elitje és pártrendszere *erősen polarizált*, jellemzően bipoláris – ez lényegében Olaszországra is érvényes a pártok nagy száma ellenére, illetve Spanyolországra nézve is igaz, bár e két országban a regionális pártszerveződések némileg árnyalják a képet. A pártok szakszervezeti és civil kötődései tipikusan gyengék (leszámítva bizonyos mértékig Észak-Olaszországot); a munkavállalói, a szociális és egyéb állampolgári jogok biztosítására irányuló politikai nyomás hagyományosan csekély, a

politikai elit (vagy legalábbis annak felvilágosult része) pedig jellemzően felülről generálja a jogkiterjesztő változásokat. A mediterrán politikai működés tipikus vonásának tekinthető továbbá, hogy miközben a szakpolitikai megfontolások gyakran másodlagosak, addig a politikai elit feltűnően aktív a hatalomgyakorlás retorikai dimenzióiban (Andreotti et al. 2001:47).

5. Az állam szakpolitikai szerepét és a szervezett politikai nyomásgyakorló csoportok funkcióit a déli országokban hagyományosan a *primér szolidaritási kötelek, családi, rokonsági hálózatok* pótolják. Speciális a család, ezen belül pedig különösen a nők szerepe, akik az otthoni gondozási szolgáltatásokat biztosítják. Ez a rendszer – összefüggésben a részmunkaidős foglalkoztatás csekély elterjedtségével is – kifejezetten nehezíti a mediterrán országokban élő nők munkavállalását, miközben implicit módon kiterjeszti a fiatalok függését a családi erőforrásoktól, különösen a kedvezőtlen munkaerőpiaci kilátásokat kínáló térségekben. A női emancipáció előrehaladtával ráadásul erősödnek a tradicionális mediterrán családban korábban – a patriarchális hatalmi viszonyok miatt – kevésbé manifesztálódó feszültségek, és csökken a termékenység.

6. A család kitüntetett szerepe – karöltve a megbízhatatlan államot reprezentáló külső hatalmi szereplőkkel – önmagán messze túlmutató társadalmi, politikai és közvetlenül megragadható munkaerőpiaci következményekkel jár. Banfield (1958) a dél-olaszországi Montegrano település elmaradottságának okait vizsgáló klasszikus antropológiai munkájában *amorális familizmus*ként írta le azt az attitűdöt, amely a családhoz tartozó bennfentesek iránt jóformán feltétlen lojalitással, ugyanakkor a kívülállókkal szemben alapvetően bizalmatlan és kirekesztő viszonyulással jellemezhető. Az amorális familizmus pedig kulturális megalapozója a mediterrán országokban tipikus szélsőségesen polarizált, *duális munkaerőpiac*nak. Egyfelől jól fizetett, határozatlan idejű szerződéssel és jóléti jogosultságokkal rendelkező bennfentesek vannak, másfelől munkanélküliek, valamint bizonytalan foglalkoztatotti státuszú, gyakran informálisan, mindenféle védettség és jóléti ellátási jogosultság nélkül alkalmazott kirekesztettek. Ráadásul, ahol a bentlévők maguk számára erős munkaerőpiaci védettséget tudtak elérni, ott aktív munkaerőpiaci politikák hiányában a kirekesztettek relatív helyzete különösen rossz – márpedig ez éppen Spanyolországra lett fokozottan jellemző a nyolcvanas évek óta (Andreotti et al. 55-56).

Ezek a vonások tehát – a gyakran autoriter vonásokat mutató, szakpolitikailag viszont gyenge állam, amely elnéző az informális gyakorlatokkal szemben; az erősen polarizált politikai elit; a szélsőségesen duális, a bennfentesek és a kirekesztettek alig átjárható szegmenseivel jellemezhető munkaerőpiac, amely történetileg az amorális familizmus attitűdjéből táplálkozik – a klasszikus mediterrán modell attribútumai. A közelmúlt spanyol fejlődését ennek fényében tekintem át – ezt megelőzően azonban vázolom azokat az elméleti fogódzókat, amelyek empirikusan termékenyek lehetnek.

5.3. A spanyol fejlődés a recesszió időszakában – lehetséges értelmezések

5.3.1. Neoklasszikus megközelítés és alternatív interpretációk

A recesszió időszakában érvényesülő mechanizmusokat először a neoklasszikus megközelítésből kiindulva tekintem át, ezt követően pedig a különböző alternatív értelmezéseket tárgyalom. A standard növekedésméleti interpretáció természetesen a válság előtti időszakra fókuszál – a spanyol gazdaság válság alatti viselkedését ebből a perspektívából alapvetően a krízist megelőző periódus hosszú távú trendjei alapján érthetjük meg.

Ennak kapcsán ugyanakkor Boldrin, Conde-Ruiz és Díaz-Gimenez (2010) leszögezik, hogy *a hosszú távú növekedés standard neoklasszikus modellje Spanyolország esetére nem alkalmazható* (Boldrin et al. 2010a:16). Ebben a szerzőhármas értelmezésében három specifikus tényezőnek van perdöntő szerepe. Egyrészt technológiai értelemben Spanyolország az utolsó fél évszázadban is sokkal inkább felzárkózó mintsem élenjáró országnak (volt) tekinthető. Másrészt a korábbi diktatúrából demokráciába történő átmenet időszakában erősen polarizált munkaerőpiaci környezet alakult ki, amelynek duális jellege ráadásul fokozódott a nyolcvanas és a kilencvenes évek két nagyobb változási hulláma következtében. Harmadik sajátos vonásként pedig Boldrin és szerzőtársai (2010a) a kétezres évek olcsó migráns munkaerejének drámai mértékű beáramlását említik, amelynek hatására a munkakínálat 25 százalékkal emelkedett (Boldrin et al. 2010a:3). Vegyük észre: az első két „specifikus tényező” teljes mértékben illeszkedik a hagyományos mediterrán fejlődési mintázathoz, a harmadik viszont szöges ellentétben áll azzal.

Az 1960 utáni időszak belső periódusait vizsgálva Boldrin, Conde-Ruiz és Díaz-Gimenez (2010a:14) mindenesetre úgy találják, hogy az 1975 előtti időszakra még jól alkalmazható a standard neoklasszikus interpretáció; problémát e tekintetben az 1975 utáni periódus értelmezése jelent. Technikailag a problémát abban ragadhatjuk meg, hogy bár a reálbérek és a termelékenység között végig fennáll a pozitív korreláció, 1975 után a spanyol foglalkoztatásnak a reálbérekkel és a termelékenységgel – mind a

munkatermelékenységgel, mind pedig a teljes tényező termélekenységgel (TFP) – történő együttmozgása előbb gyengült, majd pedig különösen a kétezres évektől fokozódó negatív korreláció érvényesült. Ezt a jelenséget írja le a fejezet bevezetőjében már hivatkozott „spanyol termelékenységi paradoxon” fogalma (Martínez et al. 2008:1570).

5.3. táblázat

Korreláció a makroszintű jövedelem (Y), a teljes tényező termelékenység (TFP), valamint a foglalkoztatottak számában (Y/L) és a munkaórában (Y/H) mért munkatermelékenység között Spanyolországban, 1976-2008

	ΔY	ΔTFP	$\Delta(Y/L)$	$\Delta(Y/H)$
ΔY	1,00			
ΔTFP	-0,25	1,00		
$\Delta(Y/L)$	-0,60	0,74	1,00	
$\Delta(Y/H)$	-0,59	0,90	0,84	1,00

Forrás: Boldrin et al. (2010a:10, 3. táblázat alapján)

A termelékenységi szempontból paradox fejlődés első periódusában, 1976 és 1994 között Boldrin és szerzőtársai szerint a demokratikus átalakulás során megerősödő szakszervezetek játszottak meghatározó szerepet. Hatásukra lefelé merev bérszerkezet, illetve a munkaerőpiacon bentlévők erős védettsége alakult ki – ez pedig *a munkaerő-takarékos technológiák* terjedését ösztönözte. Így a termelékenység és a bérek növekedése ebben az időszakban stagnáló foglalkoztatással, illetve magas, 15-20 százalék körül oszcilláló munkanélküliséggel párosult (lásd erről Bentolila et al. 2012:158).

Szöges ellentétben áll ezzel a kilencvenes évek második felétől a válságig tartó periódus: ekkor a foglalkoztatottak munkaerőpiaci védettségének általános leépülése tapasztalható, és pedig különösen védtelenek a folyamatosan beáramló, szinte korlátlan munkaerőkínálatot biztosító migránsok tömegei. Mindez *a munkaerő-intenzív, kevésbé innovatív növekedést* segítette, így ebben az időszakban a foglalkoztatottság látványosan emelkedett, miközben a termelékenység és a reálbérek csökkenő pályára kerültek. A neoklasszikus megközelítésből kiindulva tehát a válság időszakát megelőző több mint három évtizeden keresztül, *lényegében az 1975 utáni demokratikus periódus egészében alapvető növekedési anomália jellemezte a spanyol fejlődést* (Boldrin et al. 2010a:13). Ennek fényében a válság óta zajló

spanyol történések egy hosszú ideje deviáns fejlődési pályára került gazdaság normalizálódásaként is felfoghatók. Alcidi és Gros (2012) szerint e régóta fennálló fejlődési deviancia vezetett extrém túlfűtöttséghez az ingatlanpiacon, és – szemben a hasonló mértékű ingatlanpiaci buborékkal szembesülő, de a válságból már kilábalni látszó Írországgal – a spanyol krízis azért húzódik el, mert a gazdaság strukturális igazodása lassú. A szerzőpáros interpretációjában az alkalmazkodás végbemenetele az ingatlanpiachoz kötődő ágazatok további jelentős szűkülését igényelné, egyidejűleg az erőforrásoknak az exportképes ágazatok felé történő reallokációjával (Alcidi - Gros 2012:3). Ez a megközelítés ugyanakkor kevés támponttal szolgál akár a spanyol ingatlanpiaci buborék („*la burbuja inmobiliaria*”, Campos Echeverría, 2008) extrém méretű felfűvódásának, akár a válság periódusában történő nehézkes alkalmazkodásnak a megértéséhez. Ráadásul Mas-Ivars (2012) európai összehasonlító termelékenységi elemzése azt mutatja, hogy Spanyolország az EU egyetlen olyan országa, amelyben *a termelékenység a válság időszakában kedvezőbben alakult mint a megelőző fellendülés idején* (Mas-Ivars 2012:17) – ami a krízis periódusában inkább erőteljes alkalmazkodásra utal.

A standard neoklasszikus perspektívából tehát csak korlátozottan értelmezhetők a spanyol fejlődési folyamatok. Azonosíthatók ugyanakkor bizonyos sajátosságok, mindenekelőtt az ingatlanpiac, illetve a munkaerőpiac működésében.

Az alternatív értelmezéseknek négy csoportja különíthető el: az egyik a humán tőkéből, a másik a fertőzőes válságok természetéből, a harmadik a nemzetközi függőségi viszonyokból adódó meghatározottságokra épít, a negyedik pedig az állami beavatkozások, illetve az improduktív vállalkozói tevékenységek öngerjesztő mechanizmusaira koncentrál. A *humán tőke*³⁶ kiemelkedő szerepét a hosszú távú növekedésben ugyan a 3. fejezetben bemutatott saját empirikus eredményeim is alátámasztják – azt azonban nem magyarázzák, hogy praktikusán ugyanaz a humán tőke Spanyolország számára miért lehet elegendő erőteljes konvergenciára az élenjáró országokhoz felívelő szakaszban, és miért jár divergenciával súlyos visszaesés idején. Ráadásul saját kvantitatív empirikus elemzésem szerint a humán tőkét tekintve ugyan Spanyolország (8,11-es értékkel) elmarad az EU-átlagtól (9,11), azonban jelentősen meghaladja az olasz (7,58) és különösen a portugál

³⁶ A humán tőke operacionalizálásáról lásd a 3. fejezetet.

(5,89) értékeket. A humán tőke perdöntő hatását ebből a szempontból az sem támasztja alá, hogy e téren a négy ország közül éppenséggel Görögország (9,08) mutatja a legkedvezőbb, ami erősen kétségessé teszi, hogy a humán tőke magyarázná a mediterrán országok közötti különbségeket a válsághoz történő alkalmazkodásban.

A fertőzőeses válságok természetével kapcsolatos, illetve a nemzetközi függőségi viszonyokra építő értelmezések hosszabb kifejtést igényelnek. Mindenekelőtt azért, mert elemzési egységként jellemzően nem (vagy legalábbis nem kizárólag) az egyes országokat tekintik, hanem az országok bizonyos csoportját – az európai integrációban, a Gazdasági és Monetáris Unióban (a GMU-ban), netán a világgazdaság rendszerében játszott szerepük alapján. Eltérő vizsgálati horizontjuk ellenére ugyanakkor ezeknek a megközelítéseknek a tanulságai is számos ponton beépíthetők saját nemzetgazdasági fókuszú empirikus elemzésembe.

5.3.2. Spanyolország és a fertőzőeses típusú válság – a Gazdasági és Monetáris Unió paradox hatásai

A válságelméleti megközelítésekben kiindulva³⁷ plauzibilis lehet az az értelmezés, mely szerint Spanyolország fejlődési pályáját a krízis óta alapvetően befolyásolja, hogy *az ország fertőzőeses típusú válság áldozata lett*. Dornbusch, Park és Claessens a kilencvenes évek latin-amerikai és kelet-ázsiai válságainak tapasztalatait is áttekintő elemzésükben (Dornbusch et al. 2000) több olyan csatornát azonosítanak, amelyek révén a nemzetközi pénzpiaci befektetők viselkedése fundamentális makroökonómiai okok hiányában is a válság áldozatává tehet egy országot. A likviditási probléma és az információs aszimmetria jelensége mellett különösen figyelmet érdemel, hogy *válság időszakában felerősödnek az önbeteljesítő mechanizmusok*, a pozitív kimenetek mellett negatív öngerősítő folyamatokat is generálva – lásd a leértékelődésből, az eszközárak eséséből, a tőkemenekülésből és az eladósodásból épülő ördögi kört (ezt a szerzők negatív egyensúlyi kimenetként aposztrofálják, Dornbusch et al. 2000:185). További kiemelt fertőzőeses típusú válságcsatorna lehet *a nemzetközi pénzpiaci szereplők radikálisan megváltozó kockázat-*

³⁷ Magyar nyelven jó áttekintést ad a különböző válságelméletekről Szűcs (2005) írása.

érzékelése – e tekintetben pedig Dornbusch és szerzőtársai összegzése inkonkluzív: „a racionális és az irracionális befektetői viselkedés elválasztása mind elméletileg, mind gyakorlatilag problematikus” (Dornbusch et al. 2000:192).

Arghyrou és Kontonikas (2012) elemzése alátámasztja, hogy Spanyolország tekinthető a Gazdasági és Monetáris Unió belüli fertőzőes típusú válság áldozatának. A szerzők kiemelik az ország speciális pályáját: 2009 márciusa előtt – ellentétben Görögországgal vagy Olaszországgal – Spanyolország államkötvényeit még az euróövezeti centrumhoz tartozóként árazta a nemzetközi pénzpiac, a Görögországban eszkalálódó és fokozatosan terjedő euróövezeti adósságválság mélyülése óta azonban a globális pénzügyi befektetők szemében az ország a GMU periférikus helyzetű országai közé került (Arghyrou-Kontonikas 2012:670). De Grauwe és Ji „Önbeteljesítő válságok az Eurózónában” című tanulmányukban (2013) még egyértelműbben fogalmaznak: „Spanyolország esetében a fundamentumok kevésbé magyarázzák az országkockázati felárak³⁸ emelkedését, sokkal inkább arról van szó, hogy a Spanyolországgal kapcsolatos piaci megítélés változott meg” (De Grauwe – Ji 2013:30).

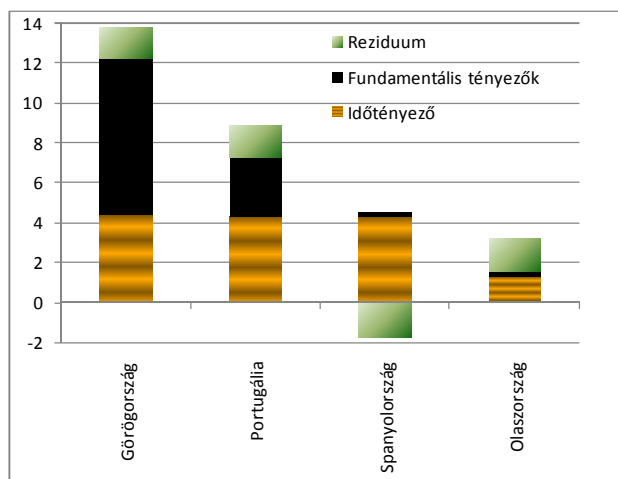
A szerzők ökonometriai elemzésük alapján azt a következtetést vonják le, hogy a közös valutaövezet elmélyülő adósságválságának időszakában a görög és a spanyol állampapírok emelkedő országkockázati felára jórészt eltérő motívumokra vezethető vissza. Amint az az 5.1. ábrából is világosan látható, a görög kockázati prémium megugrása nagyobb részben *fundamentális makrogazdasági okokkal* magyarázható, a spanyol állampapírok kockázatát viszont az *idő folyamán erősödő félelem-faktor* miatt félreárazta a piac (mispriced risk). Másként fogalmazva: részben a nemzetközi pénzpiac megváltozott kockázat-érzékelése generálta önbeteljesítő módon azt a folyamatot, amely Spanyolországot a Dornbusch-Park-Claessens szerzőhármassal által rossz egyensúlyként leírt negatív pályára lökte (De Grauwe – Ji 2013:31). Ez részben Portugáliára is érvényes, Olaszországra viszont csak igen kevésbé. Tegyük hozzá: ezen a következtetésen még az sem változtatna érdemben, ha az az olasz és a spanyol esetekben ellentétes előjelű (többek között a közelmúlt fiskális politikai

³⁸ Valamely ország kockázati felárát az adott ország 10 éves lejáratú államkötvényeinek az azonos futamidejű német állampapírokhoz képesti kamatkülönbözete fejezi ki (%-pontban).

hitelességét is inkorporáló) reziduuumot is teljes egészében a nem-fundamentális tényezők közé számítanánk.

5.1. ábra

**A mediterrán euróövezeti országok kockázati felárának változása, dekompozíció
(2008 1. negyedév - 2011 3. negyedév, %-pontban)**

Forrás: De Grauwe – Ji (2013:31) 10. ábra alapján

Nem cáfolható tehát, hogy Spanyolország legalább részben az euróövezet fokozatosan elmélyülő, fertőzőes típusú adósságválságának áldozata – márpedig ez az alternatív magyarázatok harmadik csoportjának, a nemzetközi függőségi típusú meghatározottságoknak speciális eseteként is interpretálható. Számos jel utal arra, hogy a válság folyamán az euróövezeten belül reprodukálódott a válság előtti időszakban jórészt meghaladni vélt centrum-periféria megosztottság. Ennek kapcsán De Grauwe – Ji (2012:878) arra is felhívják a figyelmet, hogy bár az euróövezetből kimaradó külső periféria országai hasonló válságjelenségekkel szembesültek mint a GMU-tag mediterrán országok, a közös valutaövezet államai a válság előrehaladtával az önbeteljesítő mechanizmusok miatt végsősoron sebezhetőbbnek bizonyultak. Alberola, Molina és del Río szerint ugyanakkor inkább a hasonlóságok szembeötlőek az euróövezet „két perifériája” (Alberola et al. 2012:9) között, amelyek a szerzőhármás értelmezésében a mediterrán térséget (plusz Írországot), illetve a GMU-hoz már az euró bevezetése előtt is kötött árfolyammal hozzárendelődő Baltikumot jelentik. Kétségtelen, hogy mindkét

országsoportban hasonlóan zajlott a válság előtti fellendülés, és a visszaesés időszakában is tapasztalhatunk rokon vonásokat. Előbb a gyors felzárkózásban bízva túlzott tőkebeáramlás történt, felduzzadt a hitelállomány és zabolátlanul emelkedett az ingatlanok, a részvények és a kötvények értéke – mindez élénkítette a beruházásokat, illetve a vagyonhatáson keresztül a fogyasztói keresletet is növelte, új munkahelyek sokaságát létrehozva a helyi szolgáltató ágazatokban. A ciklus leszálló ágában ennek ellenkezője zajlik: a vagyontárgyak értéke jelentősen csökken, a hitelezés, a beruházások és a fogyasztás visszaesik, mindennek pedig krónikus munkanélküliség a következménye. Provokatív címmel megjelent tanulmányában, „Az euróövezet felbomlásában” Eichengreen ezt a jelenséget elsősorban nem a helyi gazdasági-politikai elitek téves döntéseinek következményeként, hanem *az európai közös valutaövezet alapvonásaként* interpretálta (Eichengreen 2010:15).

Látnunk kell ugyanis, hogy az önbeteljesítő mechanizmusok nemcsak a válság periódusában, hanem a megelőző fellendülés időszakában is működtek – csak éppen ellenkező előjellel. Ebben Alberola, Molina és del Río elemzése szerint az ún. halo-hatásnak³⁹ van perdöntő szerepe. Luengnaruemitchai és Schadler (2007) korábban az új tagállamok uniós, majd euróövezeti csatlakozási perspektíváit elemezve úgy találták, hogy amint a fejlett európai országok klubjához, az EU-hoz, később pedig a közös valutaövezethez történő csatlakozás perspektívája valószínűvé válik, akkor „*európai halo-hatás*” (Luengnaruemitchai – Schadler 2007:20) lép fel. Elemzésük szerint a a kétezres évek első felében az EU-tagság, majd a GMU-tagság ígérete miatt a nemzetközi pénzügyi szereplők 50-100 bázisponttal szisztematikusan kisebb kockázati prémiumot rendeltek ezeknek az országoknak az állampapírhoz annál, amit a fundamentális pénzügyi mutatók szokásos árazási gyakorlata indokolt volna. Alberola és szerzőtársai (2012) pedig arra mutatnak rá, hogy *a kockázati prémiumot irracionálisan csökkentő halo-hatás a válság*

³⁹ Az eredetileg a csillagászatból ismert, sajátos fénytörések miatti optikai jelenségre asszociáló halo-hatás megnevezést az empirikus társadalomtudományban elsőként Thorndike (1920) használta oktatápszociológiai írásaiban: eszerint valakiről alkotott általános benyomásunk miatt hajlamosak vagyunk szisztematikusan rosszul megítélni az illető specifikus vonásait (mindez elég közel áll ahhoz, amit a hétköznapi magyar nyelv skatulyázásnak nevez).

előtt az euróövezet mediterrán országában is mérhető volt; így az alacsony (sőt esetenként negatív) reálkamatok, a finanszírozási források zabolátlan lehetősége következtében a periférikus helyzetű országok számára a GMU nem a fegyelmezett pénzpiaci működés környezetét biztosította, hanem sokkal inkább a későbbi instabilitás záloga lett – az európai halo ideig-óráig elfedte az egyensúlyi és a termelékenységi problémákat, a tartós reálgazdasági konvergencia és a stabilitás érzete azonban délibábnak bizonyult (Alberola et al. 2012:33).

5.3.3. Függőségi viszonyok a Gazdasági és Monetáris Unió országai között

A dependencia-alapú megközelítések végképp ellépnek a komparatív nemzetgazdasági analízistől a többszintű kapitalizmus-elemzés felé, amelyben a különböző transznacionális aktorok is evidensen megjelennek. Ebben a paradigmában az Európai Unió periférikus helyzetű országainak fokozott sebezhetősége és kiszolgáltatottsága nem igazán meglepő, hanem voltaképpen magától értetődik – bizonyos országok esetében persze korántsem triviális, hogy a centrumhoz vagy inkább a (fél)perifériához sorolandók. Bohle és Greskovits (2009) a kapitalizmus változatai irányzat átfogó kritikáját adó írásukat azzal zárják, hogy a nemzetgazdasági szinten értelmezett alakváltozatok tanulmányozásakor éppen a kapitalizmus lényegét tévesztjük szem előtt: „expanzív természetét, sajátos sebezhetőségi pontjait, destruktív és irracionális tendenciáit, valamint visszatérő válságait” (Bohle-Greskovits 2009:382). Becker és Jäger (2012) pedig az európai kapitalizmus fejlődési folyamataként, az európai integráció strukturális alapvonásaként tekintik azt, hogy a GMU centrumországa, Németország, illetve a közös valutaövezet mediterrán perifériájának országai eltérő növekedési mintát – ahogy ők nevezik: eltérő „akkumulációs stratégiát” (Becker – Jäger 2012:175) – követtek.

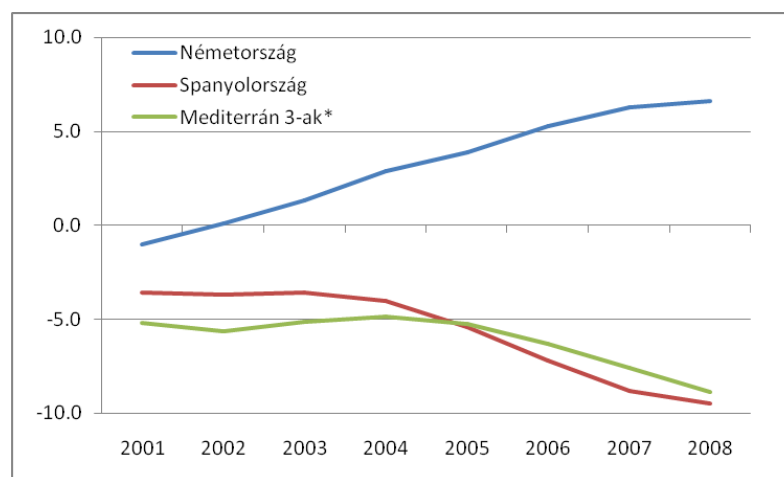
Az Eurózónán belül a német növekedési pálya szélsőségesen exportvezérelt karaktert kapott; szakpolitikai támasztékát a külső versenyképességet a bérinfláció korlátozásával, a foglalkoztatást pedig aktív munkaerőpiaci lépésekkel is segítő, ugyanakkor a szociális jogosultságokat erősen korlátozó, Hartz-reformok néven ismertté vált 2003-2005 között négy lépcsőben bevezetett intézkedéssorozat (Kemmerling-Bruttel 2006:93) képezte. Ezzel egyidejűleg a mediterrán periféria országai – amelyek immár nem élhettek a korábban

gyakran használt valutaleértékelés eszközével külkereskedelmi versenyképességük helyreállítására – nem tettek hasonló szakpolitikai lépéseket; ennek hiányában ott hitelvezérelt, a belső fogyasztásra és eladósodásra, Becker és Jäger kifejezésével „pénzügyi akkumulációra” (Becker – Jäger 2012:175) épülő növekedési pálya bontakozott ki. A függőségi megközelítés értelmezési keretében az euróövezeten belül e két növekedési minta egymást feltételezi – és logikus velejárója a mediterrán országok dezindusztrializációjának folyamata, valamint értelemszerű következménye Németország jelentős többlete, illetve a mediterrán országok egyre növekvő hiánya a folyó fizetési mérlegekben.

2001-ben, az euró bevezetése előtt Németország folyó fizetési mérlege még csekély hiányt mutatott – a mediterrán országok közepes mértékű negatív szaldója mellett. A közös valutaövezet időszakában aztán a német folyó fizetési mérleg egyenlege gyorsan pozitívvá vált, és a többlet egyre csak nőtt a válság időszakáig. Eközben a mediterrán országok fizetési mérlegének hiánya folyamatosan duzzadt, és 2008-ra már megközelítette a GDP 10 százalékát (Görögországban és Portugáliában jócskán meg is haladta ezt az értéket).

5.2. ábra

**Németország és a mediterrán országok folyó fizetési mérlegének alakulása
(2001- 2008 között, a GDP %-ában)**

*Görögország, Olaszország és Portugália átlaga

Forrás: Eurostat-adatbázis

A függőségi paradigma értelmezésében tehát a közös valutaövezet az eltérő növekedési pályák ösztönzése révén – mindenekeelőtt a GMU periferiális helyzetű országainak eladósodásával – olyan meghatározottságokat hozott létre, amelyek hosszabb távon divergens fejlődést vetítenek előre. A válság periódusában pedig csupán annyi történt, hogy az „Eurózána centruma és perifériája közötti szakadék nyíltta vált” (Becker – Jäger 2012:177).

Függetlenül attól, hogy valaki mennyire osztja a dependencia-paradigma bizonyos normatív kitételeit (például a neoliberálisaként aposztrofált gazdaságpolitikai stabilizációs lépések megítélésében), mind a függőségi meghatározottságokkal, mind a fertőzőes típusú európai adósságválsággal kapcsolatos meglátásokból több releváns empirikus következtetés adódik. Mindenekeelőtt az, hogy a válság során az euróövezeti perifériát érő exogén sokkok nem korlátozódtak a szokásosan feltételezett áru-, pénz- és munkaerőpiaci mechanizmusokra; jelentős módosulást tapasztalhat(t)unk ugyanis a nemzetközi pénzpiaci szereplők árazási viselkedésében. Radikálisan megváltozott a pénzpiacok kockázaterzékelése: a görög adósságválság elmélyülésével pedig Spanyolország fertőzőes típusú válság áldozatává vált (noha a makrogazdasági fundamentumok ezt legfeljebb részben indokolták). A folyamat egészében aligha elhanyagolható szerepe van az Eurózána működési környezetének: a közös valutaövezeten belül a külkereskedelmi versenyképességi problémáikra adott hagyományos szakpolitikai válaszukat (a valutaleértékelést) elvesztő mediterrán országok külső egyensúlyhiánya évről évre nőtt. Ezzel együtt a válság előtt a mediterrán (és a kelet-közép-európai) országokban azonosítható volt egyfajta európai halo-hatás, amely irracionálisan csökkentette ezen országok kockázati prémiumát, ott is, ahol a túlfűtöttség jelei, a termelékenység és a külső egyensúlyi problémák egyértelműen érzékelhetők voltak. És ahogy a válság előtt az önbeteljesítő mechanizmusok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy angyali körnek látszó buborékok alakulhattak ki, úgy a válság mélyülése óta irracionális negatív percepciók is táplálják a visszaesést, ezúttal negatív önerősítő mechanizmusok ördögi körét hozva létre.

Látunk tehát bizonyos mechanizmusokat, amelyekkel viszonylag jól értelmezhető, hogy az európai periféria országában miként jöhetett létre előbb a fellendülés buborékja, illetve miért követheti ezt elhúzódó recesszió. Abból a szempontból viszont nem kielégítőek ezek

az interpretációk, hogy nem adnak magyarázatot alapkérdésünkre: miért nem volt sikeresebb a spanyol alkalmazkodás a válság folyamán annak ellenére, hogy a makrogazdasági mutatók túlnyomó többsége szempontjából Spanyolország helyzete a válság időszakában viszonylag kedvezőnek látszott, ráadásul az ország intézményi fejlettségi mutatói is lényegesen jobbak a többi mediterrán országnál (meghaladva az európai átlagot is)?

5.3.4. A növekedés volatilitása, az intervencionizmus és a visszaesés ördögi körének mozgatói, az improduktív vállalkozások

A fenti kérdés megválaszolásához ebben a fejezetben azokat az elméleti megközelítéseket tárgyalom, amelyek a spanyol fejlődés válság előtti, illetve azóta tapasztalt pályájában kiemelt szerepet játszó önerősítő mechanizmusokra reflektálnak. Olyan teoretikus fogódzókat tehát, amelyek *a növekedési pályák volatilitásának, (in)stabilitásának megértésében* relevánsak. Az interpretációk mozaikjában itt részben elmozdulok a nemzetgazdaság alatti aktorok (pl. az állam, illetve a vállalkozások) viselkedésének értelmezése felé – a heterodox megközelítés szellemében ez lehetséges, empirikusan pedig termékeny lehet.

A gazdasági növekedés mintázatait elemző tanulmányában Pritchett (2000) felhívja a figyelmet arra, hogy a különböző országok növekedési pályái igen eltérő alakzatúak – még közel azonos növekedési trendértékek mellett is. A fejlett országok – Pritchett (2000:230) közéjük sorolja a mediterrán országokat is – jellemzően domb növekedési alakzatot mutatnak, ami hosszú távon alacsony (1,5 százalékot valamivel meghaladó), de stabil reálnövekedést jelent mind a növekedési csúcsokat megelőzően, mind pedig azokat követően.

Aligha meglepő továbbá, hogy a növekedési minták stabilitását vizsgálva Jerzmanowski (2006) erős kapcsolatot talált a növekedés volatilitása és az „intézmények fejlettsége”⁴⁰

⁴⁰ Jerzmanowski (2006:366) ugyan részben más mutatókkal mérte az intézményi fejlettséget mint amelyeket én használtam a 3. fejezetben – ez azonban nem befolyásolja érdemben az eredmények interpretációját. Nem csupán azért, mert mutatóink több ponton (pl. a jogrendszer, illetve a szakértői

között; *a fejlettebb intézményű országokban szisztematikusan kisebbek a növekedési kilengések* (Jerzmanowski 2006:369). Az 1962-1994 közötti időszakban 89 országra kiterjedő elemzés – Pritchett (2000) említett tanulmányából kiindulva – a növekedési állapot négy ideáltípusát különböztette meg (Jerzmanowski 2006:358-359). A stabil (hosszú távon 2 százalék körüli, alacsony volatilitás melletti) növekedést, a stagnálást (hosszú távon nulla növekedés, azonban magas volatilitás mellett), a növekedési csodát (hosszú távon 6 százalék körüli növekedés) és a növekedési sokk állapotát (ami durva kilengést jelent a korábbi pályához képest, jellemzően a válságok idején, bár természetesen előfordulnak pozitív sokkok is). Megállapítja, hogy a legfejlettebb intézményekkel rendelkező országok növekedési pályájuk mintegy 90 százalékában stabil növekedési állapotban vannak, esetükben a növekedési csoda és a stagnálás is ritka jelenség, a sokk-állapotok pedig atipikusak (Jerzmanowski 2006:369). Az európai mediterrán országok szempontjából meglepő, éppen ezért különösen releváns az az eredménye, mely szerint a legfejlettebb intézményű országok egyik növekedési sajátossága éppen az, hogy a ritka sokkhatások után a növekedés ezekben az országokban tipikusan felgyorsul. Az intézményi fejlettség szerinti négy kategória közül a második csoportba sorolt, ugyancsak fejlett (de nem a legfejlettebb) intézményi minőségű országokban a stabil növekedési állapot valószínűsége viszont csak 50 százalék, miközben a növekedési csodák mellett a stagnáló állapotok is viszonylag gyakoriak. További fontos különbség, hogy *a sokkok hatása ezekben az országokban jellemzően tartósabb*; relatíve nagy, 40 százalékos valószínűséggel elhúzódik (Jerzmanowski 2006:370). Mindezt Spanyolország esetére alkalmazva: a válság előtti másfél évtizedben az ország 1,5-2 százalékponttal rendre gyorsabban nőtt a tipikus legfejlettebb intézményű országoknál, ugyanakkor a válság sokkja is perzisztensebbnek bizonyul(t) Spanyolországban. A növekedési mintázatból visszafejtve tehát úgy tűnik, hogy Spanyolország a válság előtt és azóta is a fejlett (de nem a legfejlettebb) intézményű országok ideáltípusához áll közel, amelyet a legfejlettebb intézményű országokhoz képest a növekedés nagyobb instabilitása, volatilitása jellemez.

bürokrácia minősége esetében) praktikusán azonosak, de azért sem, mert az intézményi fejlettség különböző dimenziói egymással szorosan korrelálnak az európai országokban (erről bővebben lásd a 3. fejezetet).

Mindezek alapján azokat az intézményi megközelítéseket tekintem át, amelyek a növekedés nagyobb kilengéseit magyarázhatják. Az osztrák iskola hagyománya mind a gazdasági lassulásra, mind pedig a buborék jellegű növekedésre alkalmas értelmezéseket felvet. A következőkben ezeket a megközelítéseket tárgyalom: először az intervencionizmusnak (Mises 2011[1929], Ikeda 1997, Czeglédi 2012) majd pedig a terméketlen (improduktív és destruktív névvel is illetett) vállalkozásoknak (Baumol 1990, Coyne et al. 2010), valamint a lokális vállalkozásoknak (Sautet, 2013) a gazdasági lassulásban, illetve visszaesésben játszott szerepét.

Czeglédi (2012) érvelése szerint *a gazdasági lassulás tipikus oka az intervencionizmus* – ez alatt a hatalom gyakorlóinak és a szakértői bürokratáknak a piac működését torzító beavatkozásait értve. A szétszórt tudás mint a piac alapvető sajátossága (Hayek, 1945) miatt a beavatkozások minden esetben számtalan nem-szándékolt következménnyel (újabb megoldandó problémákkal) járnak, amelyeket jellemzően újabb és újabb intervenciók révén igyekeznek kezelni (Mises 2011[1929]). Az intervencionizmus tehát olyan öngerjesztő folyamatként működik, amely újabb és újabb feladatokat kínál a bürokrata és a politikusok számára, egyidejűleg az ideológiai elköteleződés, valamint a járadékvadászat újabb és újabb lehetőségeit teremtve meg (Ikeda 1997). A hayekiánus osztrák iskolai tradícióval szemben felvethető ugyanakkor, hogy a szakpolitikai célú beavatkozások nem nyilvánvalóan negatív hatásúak a növekedésre – válságok időszakában például éppenséggel a már fennálló negatív következmények csillapítása lehet az intervenciók oka. Másként fogalmazva: az exogén sokkok miatt fellépő válságjelenségek is logikusan növelik az intervenciók gyakoriságát, nemcsak a korábbi beavatkozások nem-szándékolt hatásait kezelni szándékozó újabb intervenciók. E két hatást tesztelendő, az 1950-2009 közötti időszakra világmintán elvégzett empirikus elemzésében Czeglédi mindenesetre azt találta, hogy az intervenciók negatív növekedési hatása szignifikánsan nagyobb mint a gazdasági lassulást csillapító hatásuk (Czeglédi 2012:23).

Ebben az értelmezésben az intervencionizmus a gazdasági lassulás (a stagnálás vagy éppen az elhúzódó recesszió) alapvető oka, a visszaesés körei pedig a „*terméketlen vállalkozások*” szaporodása következtében öngerjesztő módon működnek. De miért jönnek létre terméketlen vállalkozások, és mi különbözteti meg őket a produktív vállalkozásoktól? Baumol (1990)

több mint két évtizede írott, mára klasszikussá vált tanulmányában rámutatott: a szokásos schumpeteri feltevés, amely a vállalkozót innovativitása, kreatív romboló tevékenysége miatt a hosszú távú gazdasági fejlődés kulcsaktorának tekinti (Schumpeter 1980[1934]), bizonyos fókig újraértelmezést kíván. Baumol gazdag történeti áttekintéssel illusztrálja, hogy a vállalkozói aktivitás a legkülönbözőbb politikai és gazdasági rendszerekben tetten érhető. Szerinte a lényegi eltérés a játékszabályokban – ha úgy tetszik, a north-i intézményekben (North, 1990) – van, ezek következtében mutatkozik jelentős különbség a gazdasági növekedést serkentő, innovatív, produktív vállalkozások, illetve a növekedést visszafogó, járadékvadász, improduktív vállalkozások egymáshoz viszonyított arányában (Baumol 1990:918).

A folyamatban alapvetőek az *önerősítő mechanizmusok*. Coyne, Sobel és Dove (2010) rámutatnak: ahogy az externáliák és a multiplikátor-hatások következtében a produktív vállalkozói aktivitás további produktív vállalkozói lehetőségeket generál, úgy az improduktív vállalkozások is további improduktív vállalkozói lehetőségeket hoznak létre (Coyne et al. 2010:335). Szerintük intézményi nézőpontból a vállalkozói aktivitás és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolat alapkérdése az, hogy a termelési tényezők (fizikai és humán tőke, illetve munka) adott állapota mellett a formális és az informális intézmények mennyiben ösztönzik a produktív vállalkozói tevékenységet. „Ahol ugyanis az improduktív vállalkozói aktivitás relatív jövedelmezősége magas, ott gazdasági hanyatlás következik be, függetlenül a termelési tényezők adott színjétől” (Coyne et al. 2010:336).

Jelen dolgozat keretei között nem vállalkozom a produktív és az improduktív vállalkozások közötti operacionalizált különbségtételre, illetve ezek makroszintű aránya változásának becslésére sem. Azonban a jelenlegi kvalitatív esettanulmányban is indokolt azoknak a mechanizmusoknak a figyelembe vétele, amelyek az improduktív vállalkozói tevékenységet segítik. Ezek közül az első *a gazdasági tevékenységek ösztönzőinek elterelése*, bizonyos privilegizált csoportok garantáltan sikeres járadékvadászata. Ez azzal a másodlagos következménnyel is jár, hogy a politikai vállalkozás (Wagner 1966) az adott társadalom kitüntetett működési elemévé válik; megnő azoknak az improduktív vállalkozóknak a száma, akik a *járadékvadászatra szakosodnak*. Harmadrészt pedig mindez létrehoz olyan *társadalmi hálózatokat*, amelyek az improduktív vállalkozói tevékenységek strukturális

reprodukcióját biztosíthatják (Coyne et al. 2010:338-340). Az önerősítő mechanizmusok láncolata következtében így az improduktív vállalkozásoknak végsősoron csak a produktív vállalkozói tevékenységekből kisajátítható jövedelem nagysága szab határt – ami az adott társadalom gazdasági fejlődésének felső korlátját is jelenti, egyidejűleg a rendszer összeomlásának kockázatát is magában hordozza.⁴¹

Czeglédi (2012:8) az intervencionizmus és az improduktív vállalkozói tevékenységből következő gazdasági stagnálás közötti párhuzamokra mutat rá, egyben az improduktív vállalkozói tevékenységek burjánzása implicit okának az intervencionizmus erősödését tekinti. A spanyolországi folyamatok elemzéséhez azonban érdemes észben tartanunk, hogy más induló helyzetből is elképzelhető a fenti önerősítő láncolat kialakulása; például, ha *valamely külső sokk hatás következtében az improduktív vállalkozások relatív jövedelmezősége megnő*. Ekkor a kiindulópont exogén, és az intervencionizmusnak inkább a folyamat későbbi fázisában lehet jelentősége.

A vállalkozások típusai és a növekedés, illetve a válság közötti kapcsolat értelmezéséhez még egy konceptuális kitéfelt célszerű megtenni. Márcsak a produktív és az improduktív vállalkozói tevékenységek operacionális szintű elválasztásának nehézsége miatt is hasznos a *lokális*, illetve a *rendszerszerű* (systemic) *vállalkozások* distinkciója (Sautet, 2013). Sautet lokális vállalkozásként azokat a produktív vállalkozásokat tekinti, amelyek egyrészt csak kisméretű piaci tranzakcióban vesznek részt, másrészt csak korlátozottan kapcsolódnak be a munkamegosztásba, harmadrészt nem törekszenek jelentősebb tőkefelhalmozásra, végül pedig alapvetően a személyes és informális kapcsolatok viszonylatában működnek (Sautet, 2013:392). Fontos látnunk, hogy ezek a lokális vállalkozások nem improduktívak a baumol-i értelemben és nem is szükségképpen kényszervállalkozások (Szerb et al. 2004); ha valamilyen ismerős kategóriát keresünk, akkor az önfoglalkoztató (Laky 1998), méretük szerint jellemzően mikrovállalkozások kategóriájához állnak talán legközelebb. Számomra azért releváns Sautet distinkciója, mivel a társadalmi intézményi környezet azon sajátosságát ragadja meg, amely a lokális kereteken túlnyúló, rendszerszerű vállalkozói működés lehetőségére vonatkozik. Másként fogalmazva: a kevésbé fejlett országokban a

⁴¹ A produktív vállalkozói tevékenységekre nézve nincs ilyen felső korlát a nemzetgazdasági fókuszú megközelítésben – ez ugyanakkor a függőségi paradigma nézőpontjából vitatható kitétel.

gazdaság környezetének egyik alapvonásaként tételezi, hogy a rendszerszerű vállalkozások működésének aránytalan a kockázata, ezért ott a produktív vállalkozások zöme lokális vállalkozás.

5.3.5. A spanyol fejlődés lehetséges értelmezésének mozaikjai

A heterodox perspektíva és a fejezet mozaikos textúrája miatt az olvasó számára nem feltétlenül világos az eddig tárgyalt megközelítések státusza, ezért a felmerült interpretációkat táblázatban összegzem. Miután a fejezet során elléptem az egydimenziós – a nemzetgazdaságok hosszú távú fejlődésére koncentráló – értelmezési kerettől, empirikusan két szempont szerint csoportosítom a vázolt megközelítéseket. Egyrészt aszerint, hogy döntően a globális válság előtti expanzió vagy inkább a válság óta tartó elhúzódó recesszió periódusára fókuszálnak. A másik szempontot pedig az értelmezés meghatározó szintje jelenti: a komparatív makroökonómiai perspektívához tartozó (és a disszertációmban alapvető) nemzetgazdasági szint mellett ugyanis a tárgyalt értelmezések bizonyos része a nemzetgazdaság feletti szintre, bizonyos része viszont a nemzetgazdaság alatti szintre vonatkozik.

Természetesen a vázolt interpretációs sémák szelektívek, elfogultak (biased) abban az értelemben, hogy a spanyol fejlődés szokásos növekedési és intézményi keretekben nehezen értelmezhető, ha úgy tetszik deviáns vonásaira koncentrálnak. Nyelvileg nyilvánvalóan ezt fejezik ki a spanyol pálya specifikumait megragadni kívánó jelzők, illetve az erre utaló jellemvonások (paradox, improduktív, extrém, illetve anomália, fertőzés, buborék). A következő történeti áttekintésben mindezek alapján azt vizsgálom, hogy Spanyolországban az elmúlt két évtized során milyen növekedési, illetve intézményi szempontból számottevő elmozdulások történtek a klasszikus mediterrán úthoz képest.

A spanyol fejlődés sajátosságainak főbb értelmezései

Domináns elemzési periódus→	Expanzió időszaka (2008 előtt)	Elhúzódó válság és recesszió (2008 óta)
Értelmezési szint↓		
Nemzetgazdaság feletti szint	EU-, illetve GMU-tagság miatt halo-hatás: irracionálisan alacsony kockázati prémiumok a nemzetközi pénzpiacokon	Fertőzőses típusú válsághatások: a GMU-n belüli periférikus státusz percepciója a görög válság elmélyülésétől fogva
Nemzetgazdasági (makro)szint	Növekedési anomália (már 1975 óta!) Fokozódó termelékenység problémák („paradoxon”) Gazdaságszerkezeti, erőforrás-allokációs sajátosságok: ingatlanbuborék	Durva munkaerőpiaci igazodás, extrém mértékű foglalkoztatási veszteséggel és a fiatalok kiugró mértékű munkanélküliségével
Nemzetgazdaság alatti (mikro)szint	Improduktív vállalkozások burjánzása	Állami intervencionizmus Döntően lokális vállalkozások

Forrás: saját összegzés

5.4. A spanyol eset tanulságai

Spanyolország elmúlt évtizedekben megfigyelhető pályája több eddig nem érintett intézményi és növekedési tanulsággal szolgál a felzárkózás természetéről. Az egyik, hogy a felzárkózó országok esetében a percepció tényezők jellemzően felerősítik az exogén sokkok hatását. Ez a hatás érvényes egyrészt pozitív értelemben: az EU-csatlakozás, illetve a GMU-csatlakozás halo-hatással jár együtt, amelynek következtében a felzárkózónak tekintett országok kockázati prímiumai tipikusan lényegesen alacsonyabbak annál, mint ami a makrogazdasági fundamentumok szokásos értelmezése alapján lenne indokolható. Negatív értelemben is érvényes lehet ugyanakkor ez a percepció hatás – a fertőzéses típusú válsághatások jellemzően lényegesen nagyobb mértékben érintik a felzárkózónak tekintett országot mint az élenjáró klubba soroltakat.

A másik tanulság, hogy bár a közös valutaövezethez való tartozás önmagában pozitív percepció hozadékkal jár, a negatív önerősítő folyamatok zajlásának időszakában inkább csak korlátozottan tölti be remélt védőernyő funkcióját. A harmadik tanulság, hogy a növekedési „anomáliák”, termelékenység „paradoxonok” jellemzően erőforrás-allokációs torzulásokkal is együtt járnak, amelynek tipikus megnyilvánulása lehet az ingatlanbuborék – ez a hatás ugyanakkor éppen a legsikeresebbnek érzékelt felzárkózó országokban lehet a legerősebb. A negyedik tanulság, hogy kedvező külső körülmények mellett a mikrogazdasági szerkezeti problémák (például az improduktív, illetve a csupán lokális hatókörű vállalkozások burjánzása) hosszabb időn keresztül rejtve maradhatnak – a negatív exogén sokkok hatására beinduló folyamatok során ugyanakkor az angyaliból ördögi körbe forduló trendeket erősíthetik.

6. Következtetés, eredmények és további kutatási irányok

A disszertáció főbb tudományos eredményeit az alábbi öt tézis foglalja össze:

1. tézis: *Az elmúlt két évtizedben az európai országok intézményi fejlettségében nem mutatható ki olyan alapvető intézményi ok, amely elsődleges lenne a gazdasági növekedés, illetve felzárkózás mechanizmusai között – az általános együttmozgás mellett viszont a legnagyobb szóródást az informális intézmények esetében tapasztalhatjuk.*

Ezt a tézist az országkeresztmetszeti-statisztikai elemzés eredményeire alapozom. Egyrészt az Európai Unió országai között az informális intézmények, vagyis a kultúra mentén mutathatók ki a legnagyobb relatív különbségek. A legcsekélyebb eltérések ugyanakkor a demokrácia minőségében vannak, a jogrendszer működésében és a kormányzati hatékonyság mentén közel azonos mértékű, közepesen jelentős a differenciálódás. Másrészt a különböző intézményi típusú magyarázatok egymással szorosan összefüggnek (statisztikailag páronként valamennyi változó szignifikánsan – 1%-os megbízhatósági szinten – korrelál bármelyik másikkal). A demokrácia minősége mindhárom másik intézményi változóval kifejezetten szoros együttjárást mutat, a legerősebb (93%-os!) kapcsolatot ugyanakkor a kormányzati hatékonyság és a jogrend között tapasztalhatjuk. Eredményeim azt mutatják, hogy ellentétben a Lee-tézis feltevésével, a demokrácia és a kormányzati hatékonyság – legalábbis az európai társadalmakban – hosszabb időszakot tekintve a legkevésbé sem válik el egymástól: a demokrácia minősége szempontjából élenjáró észak-európai államok egyszersmind a kormányzati hatékonyságot tekintve is a legjobb eredményt mutatják.

2. tézis: *Az intézményi fejlettség alakulásában igen erős a percepciók hatásának szerepe, amelyek jellemzően felerősítik az exogén sokkok következményeit. Ez különösen a felzárkózó országok esetében érvényesül, mégpedig pozitív és negatív értelemben is, önerősítő intézményi hatások spirálját generálva.*

Ezt a tézist elsősorban a spanyol esettanulmányra alapozom. Maga az EU-tagság, illetve az euróövezethez történő csatlakozás egyaránt pozitív percepciós következményekkel járt a halo-hatáson keresztül. A globális pénzügyi válság, illetve az elmélyülő európai adósságválság idején ugyanakkor a halo leépült, ami fokozta a negatív sokkok hatását.

Spanyolország elmúlt évtizedekben megfigyelhető pályájának egyik fő tanulsága, hogy a felzárkózó országok esetében a percepciós tényezők jellemzően felerősítik az exogén sokkok hatását. Ez a hatás Spanyolországnál érvényes volt egyrészt pozitív értelemben: az EU-csatlakozás, illetve a GMU-csatlakozás halo-hatással járt együtt, amelynek következtében a felzárkózónak tekintett ország kockázati prémiumai tipikusan lényegesen alacsonyabbak voltak annál, mint ami a makrogazdasági fundamentumok szokásos értelmezése alapján indokolható lett volna. Később negatív értelemben is érvényesült ugyanakkor ez a percepciós hatás – a fertőzőes típusú válsághatások jellemzően lényegesen nagyobb mértékben érintették és érintik a felzárkózónak tekintett országokat mint az élenjáró klubba soroltakat, és ez alól Spanyolország sem lett kivétel. A spanyol esettanulmánynak ehhez a tézishoz kapcsolódó tanulsága, hogy bár a közös valutaövezethez való tartozás önmagában pozitív percepciós hozadékkal jár, a negatív önerősítő folyamatok zajlásának időszakában inkább csak korlátozottan tölti be remélt védőernyő funkcióját.

3. tézis: Az intézményi fejlettség tényezőinek hosszútávon megfigyelhető együttmozgása sok tekintetben korlátozza a felzárkózást, és ez az Európai Unió körülményei között is érvényes. A percepciós mechanizmusok mellett a hosszú távú felzárkózást nehezíti, hogy nem csupán a pillanatnyi intézményi fejlettség, de a fejlettség stock (állományi) tényezője, ha úgy tetszik az intézményesen felhalmozott történelmi tapasztalat is számít.

Ezt a tézisémet a svéd és a spanyol esettanulmányok együttes következtetéseire alapozom. Spanyolország esetében az aktuális intézményi fejlettségi tényezőkkel nehezen indokolható az ország relatív értelemben is – Olaszországgal összevetve is – problematikus teljesítménye a válság óta eltelt időszakban. Svédország esetében ugyanakkor a kilencvenes évek elején a szakadék széléről történő visszatáncolás magyarázata nehézkes: minek következtében törhettek meg az akkori negatív önerősítő körök? Értelmezésem szerint a svéd kísérlet történetében a kilencvenes évek elején bekövetkezett korrekció éppen az

intézményi fejlettség történeti állományának téziséit illusztrálja. Gerring és szerzőtársai (2005) gondolatát a „demokrácia-fejlettségi állományról” (ha úgy tetszik, a történetileg felhalmozott demokratikus tapasztalatról) általánosíthatjuk az intézményi fejlettségi állomány (vagy intézményi tapasztalat) gondolatában. Konkrétabban: ahhoz képest, hogy a nyolcvanas évek elején Svédországban a történeti különösségnek tekinthető szakszervezeti túlhatalom már szinte a piacgazdaság alapintézményeinek, a tulajdonjogoknak a státuszát kezdte ki, a kilencvenes évek reformjai idején az empiricizmus, a munkaadók és munkavállalók közötti kooperáció, illetve a kölcsönös respekt történetileg mélyen beágyazódott kulturális mintái (stock-jai) minden bizonnyal alapvetően segítettek a válságból történő kiút megtalálásában. Vélhető, hogy ez a hatás is felerősödik elhúzódó válságok idején – ez az egyik lehetséges további kutatási irány azok közül, amelyek különösen foglalkoztatnak.

4. tézis: Bár a különböző intézményi fejlettségi tényezők szignifikáns hatással vannak a hosszú távú gazdasági növekedésre, a humán tőke változójának hatása hasonlóan erős.

Ezt a tézisémet elsősorban az országkeresztmetszeti-statisztikai elemzésre alapozom. A humán tőke és az informális intézményi tényezők között ugyanakkor meggyőző empirikus adalékokkal alátámaszthatóan is igen erős a korreláció (a képzettséggel együtt adott társadalmakon belül tipikusan nő például a bizalom). Ezt a hatást disszertációmban a humán tőke újfajta operacionalizálásának kísérlete is felerősíti: ennek során ugyanis a 2012 novemberében újra kalibrált Barro-Lee-féle humántőke-adatsorhoz két korrekciós tényezőt rendeltem, egyrészt a humán tőke minőségének proxyjaként a PISA-teszteredmények hatását, másrészt az egészségi állapotét. Ezáltal ugyanakkor humántőke-változóm a szokásosnál is jobban inkorporál intézményi hatásokat. Nyilvánvaló, hogy a humán tőke és az informális intézmények operacionalizálásának cizellálása, az egymás átszövő hatások szétszálazása szintén további kutatási irány lehet.

5. tézis: Mindezek alapján adódik egy normatív, gazdaságpolitikai természetű tézis is. Mivel eredményeim nem igazolják, hogy Európában érvényesülne átváltás (trade-off) a

politikai intézmények minősége és a szakpolitikai hatékonyság között, így itt nem várható a kormányzás hatékonyságának tartós javulása az olykor körülményesnek tetsző demokratikus procedúrák megkerülésétől (a szakpolitikailag hatékonnak tetsző reformok érdekében).

Ez a tézis az országkeresztmetszeti-statisztikai elemzés, illetve elsősorban a svéd esettanulmány továbbgondolásából adódik, és kétségtelenül az egyik további lehetséges kutatási irányt is kijelöli. Eredményeim szerint Európában hosszabb távon a bürokratikus és a politikai intézmények minősége is erősen korrelál egymással; a Lee-tézis itt nem érvényesül. Ebből adódóan a politikai elit a hosszú távú gazdasági fejlődést inkább olyan gazdaság- és társadalompolitikai lépésektől várhatja, amelyek a humán tőke növekedését, illetve a jogrend és a demokrácia stabilitását erősítik, és mindenekelőtt a bizalom, a racionális optimizmus, illetve a fair (korrekt és méltányos) viselkedés mintáit erősítik.

A demokrácia, illetve az intézményi fejlettség stockja (történeti akkumulációja) ugyanakkor különösen exogén sokkok, válságok esetén perdöntő lehet. Kedvezőbb informális intézmények esetén ugyanis könnyebb bizonyos – akár nagy valószínűséggel romló életkörülményekkel járó – változásokhoz a társadalmi támogatottság megszerzése racionális szakpolitikai érveléssel. A svéd eset tanulsága ugyanakkor az is, hogy ott a politikai elit jellemzően korábban sem kerülte meg a demokrácia procedurális szabályait – akár a vélelmezetten hatékonyabb kormányzás érdekében sem. Ennek következtében ott az elit nagyobb eséllyel számíthat arra, hogy a különböző gazdasági-politikai aktorok krízishelyzetben kooperatívan viselkednek.

Doktori értekezésemmel ahhoz a vitához kívántam hozzájárulni, hogy a közelmúlt európai fejlődésében hogyan számítanak az intézmények. Az Európai Unió országain végzett keresztmetszeti statisztikai elemzést két esettanulmánnyal, Svédország, illetve Spanyolország példáinak elemzésével egészítettem ki. Svédország a fejlett európai országok közül az észak-európai különösség archetípusát reprezentálta, Spanyolország viszont a 2008-ban kezdődő válságsorozat előtt a kevés sikeres felzárkózási példa egyikének látszott. Fő kutatási kérdésem a különböző intézményeknek a közelmúltban, az EU jelenlegi tagországaiban a gazdasági növekedésre gyakorolt hatására vonatkozott.

Igyekeztem továbbá képet kapni arról is, hogy ebben a kontextusban mi a különféle intézmények relatív fontossága egymáshoz, illetve a gazdasági fejlődés hagyományos magyarázó-változóihoz képest. Fő hipotézisem az volt, hogy mivel az európai fejlődés elmúlt két évtizedét a formális intézmények növekvő hasonulása jellemezte, a növekedési különbségek magyarázatában az informális intézményeknek, illetve a kormányzás hatékonyságának lehet meghatározó szerepe. Ez azonban csak részben igazolódott: bár a közelmúlt európai fejlődésére nézve igaz, hogy az informális intézmények, vagyis a kultúra mentén mutathatók ki a legnagyobb különbségek, a különböző intézményi hatások között erős korreláció áll fenn – inkább az intézményi fejlettségi tényezők együttmozgása jellemző tehát. Eredményeim, különösen pedig az esettanulmányokból adódó következtetések a felzárkózás nehéz, buktatókkal teli pályáját húzzák alá. Részben azért, mert a felzárkózás kedvező időszakában fundamentálisan nem igazolható pozitív percepciók alakulhatnak ki valamely felzárkózó országról (a halo-hatás révén). Minthogy az ilyen intézményi és gazdasági felértékelődés az önerősítő mechanizmusok miatt részben látszólagos, a halo-hatás leépülésekor, válságok időszakában, a mechanizmus ellenkezőjébe fordulhat, és ördögi kör alakulhat ki. Létezik azonban eredményeimnek egy normatív értelemben optimistább interpretációja is: az egyszer már létrejött magasabb intézményi minőség is megmarad az intézményi emlékezetben (az intézményi fejlettségi stock-ban) – ami hosszabb távon, ha vargabetűkkel is, de ugyancsak segíti a felzárkózást.

Függelék

A szerző tudományos tevékenysége

A disszertáció témájához kapcsolódó tudományos publikációk

1. Lektorált idegennyelvű szakkikk tudományos folyóiratban:

2013

Bartha A. (2013): Explaining Success and Failure in Welfare Policy Changes in Europe: Governance, Trust and Legitimacy. *International Journal of Arts and Sciences*, Vol. 6. No. 4., pp. 287–302, ISSN: 1944-6934. letölthető: <http://universitypublications.net/ijas/0604/pdf/T3N382.pdf> Megjegyzés: angolul, referált folyóiratban (double-blind peer-reviewed folyóiratcikk)

Bartha A. (2013): Governance, Culture and Democracy: Institutions and Economic Development of EU Member States. *The Annals of the University of Oradea, Economic Sciences*, Vol. 22. No. 1., pp. 205-214. ISSN-1582-5450. letölthető: <http://anale.steconomieuoradea.ro/volume/2013/n1/022.pdf> Megjegyzés: angolul, referált folyóiratban (double-blind peer-reviewed folyóiratcikk)

2. Idegennyelvű könyvfejezet tudományos szakkönyvben:

2012

Hazai kiadású idegennyelvű könyvfejezet

Bartha A. (2012): Macroeconomic and Business Environment. In Fazekas K., Scharle Á. (eds.): *From Pensions to Public Works. Hungarian employment policy from 1990 to 2010*. Research Centre for Economic and Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences and Budapest Institute, Budapest. pp. 8-11. E-book, letölthető: http://www.econ.core.hu/file/download/hung_emp_pol/1990-2010.pdf Megjegyzés: angolul, double-blind peer-reviewed könyvfejezet a Magyar Tudományos Akadémia kiadványában; a kiadvány magyarul is elérhető, de az angol nyelvű változat is a szerző saját fordítói munkája

2011

Részben külföldi kiadású idegennyelvű könyvfejezet

idegen nyelven (szlovákul), könyvfejezet, tudományos szakkönyvben

Bartha A. (2011): Určujúce hospodárske procesy v Maďarsku po zmene politického systému. (Main Economic Trends in Hungary compared to Slovakia since the Political System Change.) Published in Slovakian, in Zahorán, Cs. – Kollai, I. – Otčenášová, S. (eds.): *Neznámy sused* (The Unknown Neighbour). Budapest – Bratislava: Terra Recognita Alapítvány – Vydavateľstvo Talentum, ISBN 978-80-8123-016-5, pp. 46-67. Megjegyzés: a könyvfejezetet a szerző eredetileg magyarul írta, a szlovák nyelvű változatot más fordította.

3. Lektorált magyar nyelvű tudományos szakkikk referált folyóiratban:

2013

Bartha A. – Tóth A. (2013): A magyar nyugdíjrendszer változásai politikatudományi perspektívából. *Politikatudományi Szemle*, 22. évf, 4. sz., pp. 161-183., Megjegyzés: magyarul, referált folyóiratban (double-blind peer-reviewed folyóiratcikk)

2012

Bartha A. (2012): Kormányzás, kultúra vagy a demokrácia minősége? Az intézmények szerepe az Európai Unió gazdasági fejlődésében. *Politikatudományi Szemle*, 21. évf, 2. sz., pp. 101-124., letölthető: http://www.poltudszemle.hu/szamok/2012_2szam/bartha.pdf Megjegyzés: magyarul, referált folyóiratban (double-blind peer-reviewed folyóiratcikk)

2011

Bartha A. (2011): A gazdasági-politikai stabilitás, a vállalkozói kultúra és az oktatás kiemelt szerepéről. Kisvállalkozások és gazdasági növekedés Magyarországon. Körkérdés a kis- és közepes vállalatok gazdaságélénkítésben betöltött szerepéről. *Külgazdaság*, 55. évf., 1-2. szám, pp. 3-6. Megjegyzés: magyarul, referált folyóiratban

2009

Bartha A. – Matheika, Z. (2009): A magyar kis- és középvállalatok innovációs aktivitása és innovációs politikai preferenciái egy felmérés tükrében. *Külgazdaság*, 53. évf., 7-8. szám, pp. 68-88. letölthető: http://www.kopintalapitvany.hu/summary/2009/cikkek_78/Bartha-Matheika.pdf Megjegyzés: társszerzővel, magyarul, referált folyóiratban (double-blind peer-reviewed folyóiratcikk)

2008

Bartha A. (2008): Mérsékelten vonzó üzleti környezet, foglalkoztatási és intézményi problémák. *Külgazdaság*, 52. évf. 1-2. szám, pp. 4-7. Megjegyzés: magyarul, referált folyóiratban

2006

Bartha A. (2006): Visszajáró svéd kísértet? Egy félreértés fogságában: a svéd modell álma és a kelet-közép-európai realitás. *Competitio*, 5. évf. 1. szám, pp. 59-69. letölthető: http://www.econ.unideb.hu/media/documents/competitio/v/08_comp_konyvek_501_bartha_attila.pdf Megjegyzés: magyarul, referált folyóiratban

4. Magyar nyelvű könyvfejezet tudományos szakkönyvben:

2011

Bartha A. (2011): A válság hatása az esélyegyenlőség és a társadalmi kirekesztés szempontjából. Megjelent: Mester D. (szerk.): *Köztár.hu. Köszolgáltatás, esélyegyenlőség, önkéntesség*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet. pp. 103-143.

2010

Bartha A. (2010): Kormányzati hatékonyság és üzleti környezet: adalékok a növekedés intézményi magyarázatához, Megjelent: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI. pp. 176-191., letölthető: http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-917/publikaciok/tpubl_a_917.pdf

2009

Bartha A. – Matheika, Z. (2009): A magyar kis- és középvállalatok innovációs aktivitása és innovációs politikai preferenciái egy felmérés tükrében Megjelent Veres J. (szerk.): *A magyar gazdaság versenyképessége 2007-2009*. pp. 241-259, letölthető: http://www.kopint-tarki.hu/tanulmanyaink/A_magyar_gazdasag_versenykepessege_2007-2009.pdf
Megjegyzés: másodközlés tudományos szakkönyvben: Gazdasági Versenyképességi Kerekasztal válogatott tanulmányai, társszerzővel

2006

Bartha A. (2006): Az új EU-tagországok reálgazdasági felzárkózása, belépésük a Gazdasági és Monetáris Unióba. Megjelent: Hegedűs István (szerk.): *A magyarok bementele: tagállamként a bővülő Európai Unióban*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 2006. pp. 313-329. (ISBN:978-963-87376-1-8)

5. Könyvismertetés referált folyóiratban:

2013

Bartha A. (2013): Szabadságot és biztonságot – az igazságos társadalom keresése: Recenzió Ferge Zsuzsa (2012) "Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában. Válogatott tanulmányok." kötetéről (megjelent: Budapest: L'Harmattan – Könyvpont). *socio.hu* (az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet online kritikai folyóirata) 3. évf. 3. szám pp. 91-94. letölthető: <http://socio.hu/9pdf/10bartha.pdf>

2012

Bartha A. (2012): Új megvilágításban a huszadik századi magyar növekedési, fogyasztási trendek és életviszonyok. Recenzió Tomka Béla: „Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig” c. könyvéről. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011). *Külgazdaság* 56. évf., 1-2. szám, pp. 128-132.

6. Magyar nyelvű műhelytanulmány:

2013

Bartha A. – Tóth A. (2013): A nyugdíjrendszerről és a jóléti államról folyó magyarországi viták. *Working Papers in Political Science*, 2013/2. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, pp. 1-47. letölthető: http://www.mtapti.hu/uploaded_files/3389_2013_02_bartha_toth.pdf

2009

Bartha A. – Czibik Á. – Makó Á. – Tóth I. J. (2009): *A gazdasági válság vállalati szemmel*. MKIK GVI - Kopint-Tárki Konjunktúrakutató Intézet, pp. 1-38. http://www.gvi.hu/data/papers/vallalatok_valsagban_2009_03_tanulmany_090716_boritoval.pdf

A doktori értekezés témájához kapcsolódó nemzetközi és hazai konferencia-előadások a közelmúltból

2013

1. Előadás címe: Reforms without Trust and Legitimacy? The Price of Vulnerability in Southern and Central-Eastern Europe. Konferencia: *ECPR European Consortium for Political Research, General Conference*, Bordeaux, 2013. szeptember 4-7.

2. Előadás címe: Between Economic Policy Experts and Populist Leaders: Politics of Crisis Management in Eastern and Southern Europe. Konferencia: *1st International Conference on Public Policy*, Grenoble, 2013. június 26-28.
3. Előadás címe: Welfare Policies in Low-Trust European Societies. How Transferable is the Nordic Model of Welfare State? Konferencia: *Shifting to Post-Crisis Welfare States in Europe? Long and Short Term perspectives*. International conference, Nordic Centre of Excellence Programme on Welfare Research Berlin, 2013. június 4-5.
4. Előadás címe: Explaining success and failure in welfare policy changes: governance, trust and legitimacy. Konferencia: *American Canadian Conference for Academic Disciplines*, az International Journal of Arts & Sciences szervezésében, Toronto, Ryerson University, 2013. május 20-23.

2012

5. Előadás címe: Governance, Culture, Legal Institutions or the Quality of Democracy? The Role of Institutions in the Economic Development of the EU Member States. Konferencia: *Prague Conference on Political Economy 2012*, Guido Calabresi's 80th Birthday Conference. Panel: „Interdisciplinarity and Development” Prága, 2012. október 26-28.
6. Előadás címe: The Failed Convergence Club? Institutional and Policy Roots of the Eurozone Crisis. Konferencia: *International Political Science Association. 22nd World Congress of Political Science*. Panel: „Assessing the Eurozone Crisis” Madrid, 2012. július 8-12.
7. Előadás címe: Eastern member states after(?) the crisis. Konferencia: Global Trends and the Role of the EU. *Regional without global? – A post-crisis Union. A Center for EU Enlargement Studies és az OTKA közös konferenciája*, Central European University, Budapest, 2012. január 17.

2011

8. Előadás címe: A piac és a redisztribúció kutatási irányai. Nemzetközi tapasztalatok. Konferencia: *Piac és redisztribúció. MTA Szociológiai Kutatóintézet*, Budapest, 2011. október 11.
9. Előadás címe: Humántőke vagy intézmények? Élenjáró, felzárkózó és leszakadó európai gazdaságok Konferencia: *A Magyar Közgazdasági Társaság 49. Közgazdász-vándorgyűlése*, Pécs, 2011. október 1.
10. Előadás címe: Assessing crisis management strategies from a three year perspective. Konferencia: *Central Europe after the Global Economic Crisis. Center for EU Enlargement Studies and Durnham University*, Budapest, 2011. szeptember 30.

Korábbi jelentősebb, de a doktori értekezés témájához közvetlenül nem kapcsolódó idegen nyelvű és magyar nyelvű publikációk

Lektorált idegennyelvű szakkikk tudományos folyóiratban

1998

Bartha A. - Martin J. P. (1998): Managerpaths: Hungarian enterprise and bank leaders at the beginning of the postcommunist transformation. *Acta Oeconomica* Vol. 49. No.1-2, pp. 230-239

Idegennyelvű könyvfejezet tudományos szakkönyvben

2000

Lengyel Gy. - Bartha A. (2000): Hungary: Bankers and Managers after State Socialism. In: Higley J, Lengyel Gy (eds.): *Elites after State Socialism*. Lanham: Rowman & Littlefield Pub, pp. 163-177.

Lektorált magyar nyelvű tudományos szakkikk referált folyóiratban

1997

Lengyel Gy. – Bartha A. (1997): Bankárok: a magyar gazdasági elit domináns csoportja? *Replika*, 25:(3) pp. 67-86.

Bartha A. – Martin J. P. (1997): Menedzserutak: Magyar vállalatvezetők és bankárok a posztkommunista átalakulás kezdetén. *Századvég* 2:(5) pp. 23-36.

1995

Lengyel Gy. - Bartha A. (1995): Az iskolapadból a csúcsra: a gazdasági elit képzettsége és karriermintái a kilencvenes évek első felében. *Educatio* 4:(4) pp. 598-613.

Magyar nyelvű könyvfejezet tudományos szakkönyvben

2002

Bartha A. – Szilágyi K. (2002): Inflációcsökkentés, növekedési és egyensúlyi dilemmák: Gazdasági folyamatok az ezredfordulón. In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 2002. pp. 95-111.

2000

Bartha A. - Klauber M. (2000): Az autópálya hatásai a kistérségek gazdasági fejlődésére. Megjelent: Román Z (szerk.): *Felzárkózás és EU-csatlakozás: a VII. Ipar- és Vállalatgazdasági Konferencia előadásai*. Budapest: MTA Ipar- és Vállalatgazdasági Bizottság, 2000. pp. 251-259. (ISBN:963 508 179 0)

Hivatkozások

Abramovitz, M. (1993): The search for the sources of growth: areas of ignorance, old and new. *The Journal of Economic History*, Vol. 53. No. 2., 217–243.

Acemoglu, D. (2007): *A gazdasági fejlődés gyökerei. Válogatás Daron Acemoglu munkáiból.* (Válogatta: Gyöngyösi Győző, Juhász Réka és Mihályi Dávid.) Rajk László Szakkollégium – Ráday Könyvesház, Budapest

Acemoglu, D. – Johnson, S. – Robinson, J. A. (2001): The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *American Economic Review*, Vol. 91. No. 5., 1369–1401.

Acemoglu, D. – Johnson, S. (2005): Unbundling Institutions. *Journal of Political Economy*, Vol. 113. No. 5., 949–995.

Acemoglu, D. – Johnson, S. – Robinson, J. A. – Yared, P. (2005): From education to democracy? *American Economic Review*, Vol. 95. No. 2., 44–49.

Acemoglu, D. – Johnson, S. – Robinson, J. A. – Yared, P. (2008): Income and democracy. *American Economic Review*, Vol. 98. No. 3., 808–842.

Acemoglu, D. – Johnson, S. – Robinson, J. A. – Yared, P. (2009): Reevaluating the Modernization Hypothesis. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 56. No. 8., 1043–1058.

Ágh A. (2004): EU-csatlakozás és intézményi reformkényszer. *Politikatudományi Szemle*, 13. évf., 1-2. sz., 67–96.

Ágh A. (2013): Az Európai Unió közpolitikai rendszerének áttekintése: az uniós közpolitika és az uniós politika paradoxonjai. *Politikatudományi Szemle*, 22. évf., 3. sz., 73–90.

Aiginger, K. (2004): *Copying the US or developing a New European Model – policy strategies of successful European countries in the nineties.* UN-ECE Spring Seminar 2004, Geneve

- Alberola, E. – Molina, L. – del Río, P. (2012): *Boom-bust cycles, imbalances and discipline in Europe*. Documentos de Trabajo, N.º 1220. Madrid, Banco de España. Letölthető: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2084638> (letöltve: 2013. március 8.)
- Albouy, D. (2004): *The colonial origins of comparative development: a reexamination based on improved settler mortality data*. unpublished, University of California, Berkeley. Letölthető: http://eml.berkeley.edu/~webfac/dromer/e237_F04/albouy.pdf (letöltve: 2014. február 28.)
- Alchian, A. A. – Demsetz, H. (1973): The Property Right Paradigm. *Journal of Economic History*, Vol. 33. No. 1., 16–27.
- Alcidi, C. – Gros, D. (2012): The Spanish hangover. *CEPS Policy Brief* No. 267, April 2012. Letölthető: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2060120> (letöltve: 2013. március 8.)
- Alesina, A. – Glaeser, E. L. (2004). *Fighting poverty in the US and Europe: A world of difference*. Oxford: Oxford University Press.
- Alesina, A. – Giuliano, P. (2013): *Culture and institutions*. NBER Working Paper Series, No. 19750. National Bureau of Economic Research, Cambridge MA, 2013 December.
- Alexander, A. C. – Welzel, C. (2008): Measuring Effective Democracy: The Human Empowerment Approach. *World Values Research*, Vol. 1. No. 1., 1–34.
- Alexander, A. C. – Inglehart, R. – Welzel, C. (2012): Measuring effective democracy: A defense. *International Political Science Review*, Vol. 33. No. 1., 41–62.
- Amable, B. (2003): *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford, Oxford University Press
- Andersen, T. M. – Holmström, B. – Honkapohja, S. – Korkman, S. – Söderström, H. T. – Vartiainen, J. (2007): *The Nordic model. Embracing globalization and sharing risks*. Helsinki: ETLA, The Research Institute of the Finnish Economy
- Andersson, J. (2009): Nordic nostalgia and Nordic light: The Swedish model as Utopia 1930–2007. *Scandinavian Journal of History*, Vol. 34. No. 3, 229–245.
- Andreotti, A. – Garcia, S. M. – Gomez, A. – Hespanha, P. – Kazepo, Y. – Mingione, E. (2001): Does a southern European model exist? *Journal of European Area Studies*, Vol. 9., No. 1., 43–62.

- Andrés, J. – Bosca, J. E. – Domenech, R. – Ferri, J. (2009): *Job creation in Spain: productivity growth, labour market reforms or both?* Documento de Trabajo, 901. International Economics Institute, University of Valencia
- Arghyrou, M. G. – Kontonikas, A. (2012): The EMU sovereign-debt crisis: Fundamentals, expectations and contagion. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*. Vol. 22. 658-677.
- Arts, W. – Gelissen, J. (2002): Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy*, Vol. 12 No. 2. 137-158.
- Balázs P. (1997): Integrációs csapdák az Európai Unió és Kelet-Közép-Európa kapcsolatában. *Közgazdasági Szemle*, 44. évf., 11. sz., 954-969.
- Banfield, E. C. (1958). *The moral basis of a backward society*. New York: Free Press.
- Barro, R. J. (2001): Human Capital and Growth. *American Economic Review*, Vol. 91, No. 2, 12-17.
- Barro, R. J. – Sala-i-Martin, X. (1992): Convergence. *Journal of Political Economy*, Vol. 100, No. 2., 223-251.
- Barro, R. J. – Lee, J. W. (1993): International comparison of educational attainment. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 32. No. 1., 363–394.
- Barro, R. J. – Lee, J. W. (2012): A New Data Set of Educational Attainment in the World, 1950–2010. Letölthető: <http://www.barrolee.com> (Letöltve: 2013. július 8.)
- Barro, R. J. – Caselli, F. – Lee, J. W. (2013): Symposium on human capital and economic development: an introduction. *Journal of Development Economics*, Vol. 104., 181–183.
- Baumol, W. J. (1986): Productivity Growth, Convergence, and Welfare: What the Long-Run Data Show. *American Economic Review*, Vol. 76, 1072-1085.
- Baumol, W. J. (1990): Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive. *Journal of Political Economy*, Vol. 98. No. 5., 893-921.
- Becker, G. S. (1993[1964]): *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago, The University of Chicago Press (Third Edition).

- Becker, J. – Jäger, J. (2012): Integration in Crisis: a regulationist perspective on the interaction of European varieties of capitalism. *Competition & Change*, Vol. 16. No. 3., 169-187.
- Bentolila, S. – Cahuc, P. – Dolado, J. J. – Le Barbanchon, T. (2012): Two-tier labour markets in the great recession: France vs. Spain. *Economic Journal*, Vol. 122. No. 8. 155–187.
- BenYishay, A. – Betancourt, R. R. (2010). Civil Liberties and Economic Development. *Journal of Institutional Economics*, Vol. 6. No. 3., 281–304.
- Bjørnskov, C. – Paldam, M. (2012): The spirits of capitalism and socialism. *Public Choice*, Vol. 150. No. 3-4., 469-498.
- Bjørnskov, C. – Svendsen, G. T. (2012): Does social trust determine the size of the welfare state? Evidence using historical identification. *Public Choice*, 1-18. (Online megjelenés: 2012. május 3.)
- Blanchard, O. (2007): Adjustment within the euro. The difficult case of Portugal. *Portuguese Economic Journal*, Vol. 6. No. 1: 1-21.
- Bluhm, R. – Szirmai, A. (2012): Institutions and long-run growth performance: An analytic literature review of the institutional determinants of economic growth. *UNU-MERIT Working Paper Series*, No. 33. United Nations University, Maastricht
- Boettke, P. – Coyne, C. – Leeson, P. (2008): Institutional Stickiness and the New Development Economics. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 67. No. 2., 331–358.
- Bofinger, P. – Ried, S. (2010): *A New Framework for Fiscal Policy Consolidation in Europe*. Working Paper 03/2010, May. German Council of Economic Experts
- Bohle, D. – Greskovits B. (2009): Varieties of Capitalism and Capitalism « tout court ». *European Journal of Sociology*, Vol. 50. No. 3., 355-386.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca, NY: Cornell University Press

- Boldrin, M. – Canova, F. (2001): Inequality and convergence in Europe's regions: reconsidering European regional policies. *Economic Policy*, Vol. 16. No. 32., 206–253.
- Boldrin, M. – Conde-Ruiz, J. I. – Díaz-Giménez, J. (2010a): Eppur si Muove! Spain: Growing without a Model. *Documentos de trabajo (FEDEA)*, Madrid: Fundación de Estudios de Economía Aplicada, No. 12, 1-41.
- Boldrin, M. – García-Gómez, P. – Jiménez-Martín, S. (2010b): Social Security incentives, exit from the workforce and entry of the young. In Gruber, J. – Wise, D. A. (szerk.): *Social Security Programs and Retirement around the World: The Relationship to Youth Employment*. National Bureau of Economic Research, Chicago: University of Chicago Press, 261-294. Letölthető: <http://www.nber.org/chapters/c8259.pdf>, (letöltve: 2013. március 8.)
- Bote Álvarez-Carrasco, V. – Cabezas Ares, A. (2013): Conciliación y contrato a tiempo parcial en España: efectos de la crisis. *Pecunia*, Vol. 14. No. 2. 207-218.
- Börzel, T. A. – Risse, T. (2012): From Europeanisation to diffusion: introduction. *West European Politics*, Vol. 35. No. 1, 1–19.
- Brook, Daniel (2004): How Sweden Tweaked the Washington Consensus. *Dissent Magazine*, Fall 2004. www.dissentmagazine.org
- Brunzel, B. (2011): *Új institucionalizmus a politikatudományban*. MTA Politikatudományi Intézet, Budapest, Kézirat
- Buiter, W. – Rahbari, E. (2010): Greece and the fiscal crisis in the Eurozone. CEPR Policy Insight No. 51, 2010, October 2010. (Letöltés helye: <http://www.cepr.org/pubs/PolicyInsights/PolicyInsight51.pdf> Letöltés ideje: 2012. ápr. 30.)
- Buiter, W. H. (2006): The 'Sense and Nonsense of Maastricht' Revisited: What Have we Learnt about Stabilization in EMU? *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44. No. 4. 687–710
- Campos Echeverría, J. L. (2008): *La burbuja inmobiliaria española*. Madrid: Marcial Pons
- Carlén, S. (2005): Protecting the Nordic model. In: Building a social Europe: the trade union case for EU reform. Kézirat

- Caselli, F. – Tenreyro, S. (2005): *Is Poland the Next Spain?* NBER WORKING PAPER SERIES, No. w11045. Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research.
Letölthető: <http://www.nber.org/papers/w11045.pdf>, (letöltve: 2013. március 8.)
- Chang, H.J. (2006): *The East Asian Development Experience – The Miracle, the Crisis and the Future*. Zed Books, London
- Chapsa, X., – Katrakilidis, C. (2014): Assessing economic convergence in the EU: is there a perspective for the ‘cohesion countries’? *Applied Economics*, Vol. 46. No. 33, 4025–4040.
- Christiansen, N. F. – Edling, N. – Haave, P. – Petersen, K. (szerk. 2006): *The Nordic model of welfare: a historical reappraisal*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press
- Cohen, D. – Soto, M. (2007): Growth and human capital: good data, good results. *Journal of Economic Growth*, Vol. 12. No. 1, 51–76.
- Coleman, J. (1991): Prologue: Constructed Social Organizations. In: Bourdieu, P. -J. Coleman (eds.): *Social Theory for a Changing Society*. Westview Press, Oxford, 1-14.
- Coyne, C. J. – Sobel, R. S. – Dove, J. A. (2010): The non-productive entrepreneurial process. *The Review of Austrian Economics*, Vol. 23. No. 4., 333-346.
- Creswell, J. W. (2014): *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. (4th Edition.) Thousand Oaks: SAGE Publications
- Currie, J. (2009): Healthy, Wealthy, and Wise. *Journal of Economic Literature*, Vol. 47. No. 1., 87–122.
- Czeglédi P. (2005): A társadalmi elemzés szintjei a növekedéstudományban. In Hámori, B. – Czeglédi, P. – Jankovics, L. – Sági, B. (szerk.): *Paradigm Shift: Information, Knowledge and Innovation in the New Economy*. Conference proceedings, Debrecen, University of Debrecen, Faculty of Economics and Business Administration, 267–282.
- Czeglédi P. (2006a): Economic Growth and Institutional Coherence. *New Perspectives on Political Economy*, Vol. 2, No. 2, 1–25.

- Czeglédi P. (2006b): *Piaci intézmények és gazdasági növekedés. A modern osztrák iskola nézőpontja*. Doktori értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtudományi Doktori Iskola
- Czeglédi P. (2012): The theory of interventionism as an Austrian theory of slowdowns. *The Review of Austrian Economics*, 1-31. (Online megjelenés: 2012. november 21.)
- Czeglédi P. (2013): Max Weber a Bahamákon. *Társadalomkutatás*, 31 évf. 3. sz., 317–319.
- Czeglédi P. (2014): Why Are Civil Liberties More Important than Executive Constraints in Economic Development? A Property Rights Approach. *Society and Economy*, 36. évf. 1. sz., 37–68.
- Csaba L. (2005): Európa a megváltozó világban. *Európai Szemle*, 16. évf., 2–3. sz., 33–74.
- Csaba L. (2006): *A fölemelkedő Európa*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Csaba, L. (2012): Revisiting the Crisis of the EMU: Challenges and Options. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, Vol. 10. No. 1. 53-77.
- Csaba, L. (2013). On the New Economic Philosophy of Crisis Management in the European Union. *Society and Economy*, 35. évf. 2. sz., 121–139.
- Dahl, R. A. (1971): *Polyarchy: Political Participation and Opposition*. New Haven, Yale University Press
- Dahl, R. A. (1998): *On Democracy*. New Haven, Yale University Press
- Dahl, R. A. (2001): *How Democratic Is the American Constitution?* Yale University Press, New Haven
- De Cremer, D. - Tyler, T. R. (2007) The effects of trust in authority and procedural fairness on cooperation. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 92. No. 3. 639-649
- De Grauwe, P. – Ji, Y. (2012): Mispricing of Sovereign Risk and Macroeconomic Stability in the Eurozone. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 50. No. 6., 866-880.
- De Grauwe, P. – Ji, Y. (2013): Self-fulfilling crises in the Eurozone: An empirical test. *Journal of International Money and Finance*, Vol. 34. No.4., 15-36.

- De La Fuente, A. – Doménech, R. (2006): Human Capital in Growth Regressions: How Much Difference Does Data Quality Make? *Journal of the European Economic Association*, Vol. 4. No. 1., 1–36.
- DiMaggio, P. (1990): Cultural Aspects of Economic Organization. In: Friedland, R. – Robertson, A. F. (eds.): *Beyond the Market Place*. New York: Aldine de Gruyter
- Dobrinsky, R. – Havlik, P. (2014): Economic Convergence and Structural Change: the Role of Transition and EU Accession. *WIIW Research Report, No. 395*. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies
- Dornbusch, R. – Park, Y. C. – Claessens, S. (2000): Contagion: understanding how it spreads. *The World Bank Research Observer*, Vol. 15. No. 2., 177-197.
- Downward, P. – Mearman, A. (2007): Retrodution as mixed-methods triangulation in economic research: reorienting economics into social science. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 31. No. 1., 77–99.
- Dutta, S. (2006). Estonia: A Sustainable Success in Networked Readiness? *The Global Information Technology Report 2007*. World Economic Forum, 81-90. Letölthető: <https://members.weforum.org/pdf/gitr/2.1.pdf>, (letöltve: 2013. március 8.)
- Dyer, W. G. (2006): Examining the “family effect” on firm performance. *Family Business Review*, Vol. 19. No. 4., 253-273.
- Ederveen, S. – Groot, H. L. – Nahuis, R. (2006): Fertile soil for structural funds? A panel data analysis of the conditional effectiveness of European cohesion policy. *Kyklos*, Vol. 59. No. 1., 17–42.
- Eichengreen, B. (2010): The breakup of the euro area. In Alesina, A. – Giavazzi, F. (eds.) *Europe and the Euro*. University of Chicago Press. 11-51. Letölthető: <http://www.nber.org/chapters/c11654.pdf>, (letöltve: 2013. március 8.)
- Einhorn, E. S. – Logue, J. (2010) Can Welfare States Be Sustained in a Global Economy? Lessons from Scandinavia. *Political Science Quarterly*, Vol. 125. No. 1. 1-29.
- Enquist, Per Olov (1998): Stockholm. *Lettre*, 1998. Nyár, 29. sz.

- Escudero, V. – López Mourelo, E. (2012): Improving Competitiveness and Fostering Productivity in Spain. *Estudios de Economía Aplicada*, Vol. 30. No. 1. 105-136
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, NJ, Princeton University Press
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- European Commission (2005): Sweden. *Economic Forecasts, Autumn 2005*.
- European Commission (2012a): *EU interim forecast: on the brink of a mild recession. Interim forecast, February 2012*. (Letöltés helye: http://ec.europa.eu/economy_finance/articles/eu_economic_situation/2012-02-23-interim-forecast_en.htm, Letöltés ideje: 2012. ápr. 30.)
- European Commission (2012b): *Stability and Growth Pact* (Letöltés helye: http://ec.europa.eu/economy_finance/economic_governance/sgp/index_en.htm, Letöltés ideje: 2012. ápr. 30.)
- Eurostat (2010): GDP per inhabitant in purchasing power standards. Eurostat news release 195/2010 (dec. 15.) (Letöltés helye: <http://ec.europa.eu/eurostat>, Letöltés ideje: 2010. dec. 15.)
- Európai Tanács (1993): *European Council in Copenhagen – 21-22 June 1993 – Conclusions of the Presidency*. Europa Press Releases
- Farkas B. (2011a): A közép-kelet-európai piaczgazdaságok fejlődési lehetőségei az Európai Unióban. *Közzgazdasági Szemle*, 58. évf., 5. szám, 412–429.
- Farkas B. (2011b): The Central and Eastern European model of capitalism. *Post-Communist Economies*, Vol. 23. No. 1., 15-34.
- Farole, T. – A. Rodríguez-Pose – M. Storper (2011): Cohesion Policy in the European Union: Growth, Geography, Institutions. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 49., No. 5. 1089–1111.

- Fasang, A. E. – Geerdes, S. – Schömann, K. (2012): Which type of job mobility makes people happy? A comparative analysis of European welfare regimes. *International Sociology*, Vol. 27. No. 3., 349-383.
- Featherstone, K. – Radaelli, C. (szerk.) (2003): *The Politics of Europeanization*. Oxford: Oxford University Press.
- Featherstone, K. – Kazamias, G. (szerk.) (2014): *Europeanization and the Southern Periphery*. Abingdon, Oxon: Routledge
- Ferrera, M. (1996): The “Southern” Model of Welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*, Vol. 6, No. 1., 17–37.
- Fischer, J. – Matthiessen, J. (2005): How bright are the Nordic lights? *ECFIN Country Focus*, Vol. 2, No. 14., 1-6.
- Fligstein, N. – Stone Sweet, A. (2002): Constructing politics and markets: An institutionalist account of European integration. *American Journal of Sociology* Vol. 107., No. 5., 1206–1243.
- Folloni, G. – Vittadini, G. (2010): Human Capital Measurement: A Survey. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 24, No. 2, 248–279.
- Gedeon P. (2001): Merre tart a német jóléti állam? Társadalombiztosítási alrendszerek Németországban. *Közgazdasági Szemle*, 48. évf. 2. szám, 138-149.
- Gedeon P. (2009): Gazdasági fejlődés és politikai demokrácia. *Politikatudományi Szemle* 18. évf. 1. szám, 26–42.
- Gedeon P. (2011): Rivális elméletek a jóléti államról. *Politikatudományi Szemle*, 20. évf., 2. szám, 7–30.
- Gerring, J. – Bond P. – Barndt, W. T. – Moreno, C. (2005): Democracy and Economic Growth: A Historical Perspective. *World Politics*, Vol. 57, No. 3., 323-364
- Gerring, J. (2007): Is there a (viable) crucial-case method? *Comparative Political Studies*, Vol. 40. No. 3, 231–253.

Glaeser, E. L. – La Porta, R. – Lopez-De-Silanes, F. – Shleifer, A. (2004): Do Institutions Cause Growth? *Journal of Economic Growth*, Vol. 9. No. 3, 271-303.

Glaeser, E. L. – Ponzetto, G. – Shleifer, A. (2007): Why Does Democracy Need Education? *Journal of Economic Growth*, Vol. 12. No. 2, 77-99.

Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, Vol. 91., 481-510.

Groenewegen, J. – Kerstholt, F. – Nagelkerke, A. (1995): On Integrating New and Old Institutionalism: Douglass North Building Bridges. *Journal of Economic Issues*, Vol. 29, No. 2., 467-475.

Gundlach, E. – Paldam, M. (2008): *Income and Democracy: A Comment on Acemoglu, Johnson, Robinson, and Yared (2008)*. Kiel Working Paper No. 1458. Kiel: Kiel Institute for the World Economy. Letölthető: <http://www.econstor.eu/bitstream/10419/24852/1/583645879.PDF> (Letöltve: 2013. július 8.)

Gundlach, E. – Paldam, M. (2009): A farewell to Critical Junctures: Sorting out Long-run Causality of Income and Democracy. *European Journal of Political Economy*, Vol. 25. No. 3, 340-354.

Gwartney, J. – Hall, J. – Lawson, R. (2011): *Economic Freedom of the World: 2011 Annual Report*. Cato Institute, Washington DC. (Letöltés helye: <http://www.cato.org/pubs/efw/>, Letöltés ideje: 2012. ápr. 30.)

Gyáni G. (2010): Huszadik századi magyar társadalmak. *Korunk*, 2010. évf., 4. sz., 18-29.

Györfly D. (2007a): *Democracy and Deficits: The New Political Economy of Fiscal Management Reforms in the European Union*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Györfly D. (2007b): Társadalmi bizalom és költségvetési hiány. *Közgazdasági Szemle*. 54. évf. 3. sz. 274-290.

Györfly D. (2009): Structural Change Without Trust. Reform Cycles in Hungary and Slovakia. *Acta Oeconomica*. 59. évf. 2. sz. 147-177. o.

Györfffy D. (2012): Intézményi bizalom és a döntések időhorizontja. *Közgazdasági Szemle*, 59. évf., 4. szám, 412–425.

Haas, E. B (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957*, Stanford University Press, Stanford

Halász G. (2009): *A nyolcvanas évtized a magyar oktatásban*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Kézirat (készült a Magyar Televízió felkérésére a „Magyarország 1989-2009” c. műsor oktatással foglalkozó adásainak szakértői háttér tanulmányaként, 2009 január). (Letöltés helye: <http://halaszg.ofi.hu/download/MTV%20tanulmany.htm> Letöltés ideje: 2014. február 28.)

Hall, P. A. – Soskice, D. (szerk. 2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford and New York: Oxford University Press.

Halpern L. – Oblath G. (2014): A gazdasági stagnálás „színe” és fonákja. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf., 7–8. szám, 757–800.

Hátori B. – Szabó K. (2010): A gyenge hazai innovációs teljesítmény intézményi magyarázatához. Vitairás a nemzetközi innovációs versenyben való részvétel akadályairól. *Közgazdasági Szemle*, 57. évf., 10. szám 876–897.

Hátori B. (1999): *Érzelem-gazdaságtan. A közgazdasági elemzés kiterjesztése*. Budapest: Kossuth Kiadó

Hátori B. (2004): Bizalom, jóhírnév és identitás az elektronikus piacokon. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 9. szám, 832–848.

Hanushek, E. A. – Woessmann, L. (2009): Do Better Schools Lead to More Growth? Cognitive Skills, Economic Outcomes, and Causation. *NBER Working Paper*, No. 14633

Hanushek, E. A. – Woessmann, L. (2012): Schooling, educational achievement, and the Latin American growth puzzle. *Journal of Development Economics*, Vol. 99. No. 2, 497-512.

Hayek, F. A. (1945): The Use of Knowledge in Society. *American Economic Review*, Vol. 35. No. 4., 519–530.

Hayek, F. A. (1960): *The Constitution of Liberty*. Chicago: University of Chicago Press.

Helpman, E. (2004): *The Mystery of Economic Growth*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England

Henrekson, Magnus – Jakobsson, Ulf (2000): Where Schumpeter was nearly Right – the Swedish Model and Capitalism, Socialism and Democracy. Department of Economics, Stockholm School of Economics

Hernández, L. – Serrano, L. (2012): Los motores de la productividad en España: el caso del capital humano. *Cuadernos económicos de ICE*, Diciembre 2012, Vol. 84, 103-122.

Heston, A. – Summers, R. – Aten, B. (2011): Penn World Table Version 7.0, Center for International Comparisons of Production, Income and Prices at the University of Pennsylvania, May 2011. (last updated: June 3, 2011). (Letöltés helye: http://pwt.econ.upenn.edu/php_site/pwt_index.php, Letöltés ideje: 2012. ápr. 30.)

Hillion, C. (2002): Enlargement of the European Union: A Legal Analysis. In: Arnall, A. – Wincott, D. (eds.) *Accountability and Legitimacy in the European Union*. Oxford University Press, Oxford. 401-418.

Hix, S. – Goetz, K. H. (2000): Introduction: European integration and national political systems. *West European Politics*, Vol. 23. No. 4., 1–26.

Hodgson, G. M. (2007): Evolutionary and Institutional Economics as the New Mainstream? *Evolutionary and Institutional Economics Review*., Vol. 4. No. 1., 7–25.

Holliday, I. (2000): Productivist welfare capitalism: Social policy in East Asia. *Political Studies*, Vol. 48 No. 4. 706-723.

Högström, J. (2013): Does the Choice of Democracy Measure Matter? Comparisons between the Two Leading Democracy Indices, Freedom House and Polity IV. *Government and Opposition*, Vol. 48. No. 2, 201-221.

Ikeda, S. (1997): *Dynamics of the Mixed Economy: Toward a Theory of Interventionism*. New York: Routledge.

Inklaar, R. – Timmer, M. P. – Van Ark, B. (2008): Market services productivity across Europe and the US. *Economic Policy*, Vol. 23 No. 53, 139-194.

International Monetary Found (2012): *World Economic Outlook, April 2012*. (Letöltés helye: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/index.htm>, Letöltés ideje: 2012. ápr. 30.)

Jerzmanowski, M. (2006). Empirics of hills, plateaus, mountains and plains: A Markov-switching approach to growth. *Journal of Development Economics*, Vol. 81. No. 2. 357-385

Jones, G. – Potrafke, N. (2014): Human Capital and National Institutional Quality: Are TIMSS, PISA, and National Average IQ Robust Predictors? CESIFO Working Paper No. 4790, May 2014

Kaiser T. (2006): A horizontális europánizáció és a határ menti együttműködések. In Kaiser T. (szerk.): *Hidak vagy sorompók? A határon átvélő együttműködések szerepe az integrációs folyamatban*. Budapest, Új Mandátum. 7–41.

Kapás J. (2003): A piac mint intézmény – szélesebb perspektívában. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf., 12. szám, 1076–1094.

Kapás J. (2008): Az intézmények számítanak, de hogyan? Beszámoló az ISNIE 2008. évi konferenciájáról. Toronto, 2008. június 20–21. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf., 11. szám, 1027–1032.

Kapás J. (2010): Erőszak és növekedés. Gondolatok Douglass C. North, John Joseph Wallis és Barry R. Weingast: *Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* című könyv kapcsán. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle*, 57. évf., 6. szám, 555–559.

Kapás, J. – Czeglédi P. (2010): Economic Freedom and the Process of Economic Growth: an Empirical Analysis Based on a New Measure. *Competitio*, 9. évf. 1. szám, 5-30.

Kapás, J. (2011): Intézményi közgazdaságtan – két új Nobel-díj után. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf. 3. szám, 296-298.

Kapás J. – Czeglédi P. (2011): Gazdasági szabadság, politikai szabadság és a társadalmi rendek. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf., 6. szám. 485–510.

Katrougalos, G. S. (1996): The South European Welfare Model: the Greek Welfare State in Search of an Identity. *Journal of European Social Policy*, Vol. 6. No. 1., 39–60.

Kaufmann, D. – Kraay, A. – Mastruzzi, M. (2009): Governance Matters VIII. *Aggregate and Individual Governance Indicators, 1996–2008*. Policy Research Working Paper 4978, The World Bank

Kaufmann, D. – Kraay, A. – Mastruzzi, M. (2010): The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues (September 2010). *World Bank Policy Research Working Paper* No. 5430. (Letöltés helye: <http://ssrn.com/abstract=1682130>, Letöltés ideje: 2012. ápr. 30.)

Kemmerling, A. – Bruttel, O. (2006): ‘New politics’ in German labour market policy? The implications of the recent Hartz reforms for the German welfare state. *West European Politics*, Vol. 29. No. 1., 90-112

Kertesi G. – Kézdi G. (2012): A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle*, 59. évf., 7-8. sz., 798–853.

Király G. – Dén-Nagy I. – Géring Zs. – Nagy B. (2014): Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség*, 5. évf. 2. sz., 95–104.

Knight, F. (1922): Ethics and the Economic Interpretation. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 36. No. 3., 454–481.

Knogler, M. – Lankes, F. (2012): Social Models in the Enlarged European Union: Policy Dimensions and Country Classification. *Comparative Economic Studies*, Vol. 54 No. 1. 149-172.

Knutsen, C. H. (2010a): Investigating the Lee thesis: how bad is democracy for Asian economies? *European Political Science Review*, Vol. 2 No. 3., 451–473.

Knutsen, C. H. (2010b): Measuring effective democracy. *International Political Science Review*, Vol. 31 No. 2., 109–128.

Koller B. (2012): Klubtagságok az EU-ban. *Politikatudományi Szemle* 21. évf., 1. sz., 32-57.

Konjunkturinstitutet (2005): The Swedish Economy. 2005 August. www.konj.se

Kornai J. (1995): Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. 1. rész. *Közgazdasági Szemle*, 42. évf., 12. sz., 1097–1117.

Kornai J. (1999): A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf., 7-8. sz., 585–599.

Kornai J. (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf., 12. sz., 907–936.

Körösi A. (2004): Demokráciadeficit, föderalizmus, szuverenitás. Az Európai Unió politikaelméleti perspektívából. *Politikatudományi Szemle* XIII/3. szám, 143–164.

Krugman, P. (1999): Who knew? The Sweden Model is working. The Unofficial Paul Krugman Web Page. Letölthető: www.pkarchive.org (letöltve: 2006. január 7.)

Kumlin, S. (2011) Dissatisfied democrats, policy feedback, and European welfare states, 1976–2001. In Zmerli, S. - Hooghe, M. (eds.) *Political Trust: Why Context Matters*. Colchester: ECPR Press, pp. 163-186.

Kvist, J. - Fritzell, J. - Hvinden, B. & Kangas, O. (szerk., 2012). *Changing Social Equality: The Nordic welfare model in the 21st century*. Bristol: The Policy Press

Laky T. (1998): A kisvállalkozások növekedésének korlátai. *Szociológiai Szemle*, 8. évf. 1. sz. 23-39.

Langbein, L. – Knack, S. (2010): The Worldwide Governance Indicators: Six, One, or None? *Journal of Development Studies*, Vol. 46. No. 2, 350–370.

Leftwich, A. (2000): *States of Development: On the Primacy of Politics in Development*, Polity Press, Cambridge

Lengyel Gy. (1996): Economic Sociology in East-Central Europe: Trends and challenges. *Replika*, Special Issue, 33-51.

Levitsky, S. – Murillo, M. V. (2013): Building institutions on weak foundations. *Journal of Democracy*, Vol. 24. No. 2, 93–107.

Licht, A. N. – Goldschmidt, Ch. – Schwartz, Sh. H. (2007): Culture Rules: The Foundations of the Rule of Law and Other Norms of Governance. *Journal of Comparative Economics*, Vol. 35. No. 4, 659-688.

- Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. Yale University Press, New Haven
- Lijphart, A. (2011): Democratic Quality in Stable Democracies. *Society*, Vol. 48., No. 1., 17-18.
- Lindbeck, A. (1998 [1997]): A svéd kísérlet I-II. rész. *Külgazdaság*, 42. évf. 7-8. és 9.sz.
- Lipset, S. M. (1959). Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*, Vol. 53. No. 1, 69-105.
- Lucas, Jr. R. E. (1988): On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22. No. 1., 3–42.
- Lucas, Jr. R. E. (1990): Why doesn't capital flow from rich to poor countries? *The American Economic Review*, Vol. 80., No. 2., 92–96.
- Luengnaruemitchai, P. – Schadler, S. (2007): Do Economists' and Financial Markets' Perspectives on the New Members of the EU differ? *IMF Working Paper*, WP/07/65, Letölthető: <http://cid.bcrp.gob.pe/biblio/Papers/IMF/2007/marzo/wp0765.pdf>, (letöltve: 2013. március 8.)
- Lundberg, E. (1985): The rise and fall of the Swedish model. *Journal of Economic Literature*, Vol. 23. No. 1, 1-36.
- Lundqvist, T. (2005): *The Employers in the Swedish Model*. Arbetsrapport, No. 2. Stockholm: Institute for Futures Studies.
- Maddala, G. S. (2004): *Bevezetés az ökonometriába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Maddison, A. (1988): Ultimate and proximate growth causality: a critique of Mancur Olson on the rise and decline of nations. *Scandinavian Economic History Review*, Vol. 36. No. 2., 25–29.
- Mankiw, G. – Romer, D. – Weil, D. N. (1992): A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107, No. 2., 407-437.

- Marks, G. – Hooghe, L. – Blank, K. (1996): European Integration from the 1980s: State-Centric v. Multi-level Governance. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34, No. 3, 341–378.
- Maroto-Sánchez, A. – Cuadrado-Roura, J. R. (2012): Efectos de los movimientos cíclicos en la productividad española: análisis agregado y por sectores. *Cuadernos económicos de ICE*, Diciembre 2012, Vol. 84, 33-56.
- Marshall, M. G. – Jaggers, K. (2012): *Polity IV Project. Political Regime Characteristics and Transitions, 1800-2010.* (Letöltés helye: <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>, letöltés ideje: 2012. február 22.)
- Martínez, D. – Rodríguez, J. – Torres, J. L. (2008): The productivity paradox and the new economy: The Spanish case. *Journal of Macroeconomics*, Vol. 30 . No. 4. 1569–1586
- Mas Ivars, M. (2012): La productividad en las economías desarrolladas: el desigual impacto de la crisis. *Cuadernos económicos de ICE*, Diciembre 2012, Vol. 84, 9-32.
- Maseland, R. (2013). Parasitical Cultures? The Cultural Origins of Institutions and Development. *Journal of Economic Growth*, Vol. 18. No. 2, 109-136.
- McDonnell, B. H. (2011): Of Mises and Min(Sky): Libertarian and Liberal Responses to Financial Crises Past and Present. *Seattle University Law Review*, Vol. 34, 11-27. Letölthető: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1871285> (letöltve: 2013. március 8.)
- Mehlum, H. – Moene, K. – Torvik, R. (2006): Institutions and the Resource Curse. *The Economic Journal*, Vol. 116. No. 508., 1–20.
- Mihályi P. (2014): Mérlegen a rendszerváltás 25 éve. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf., 7–8. szám, 898–922.
- Mises, L. V. (2011[1929]). *Critique of Interventionism*. Alabama, Ludwig von Mises Institute
- Monfort, M. – J. C. Cuestas – J. Ordóñez (2013): Real convergence in Europe: A cluster analysis. *Economic Modelling*, Vol. 33, 689–694.

- Moravcsik, A. (1993): Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 31, No. 4, 473-524.
- Moravcsik, A. (2005): The European Constitutional Compromise and the neofunctionalist legacy. *Journal of European Public Policy*, Vol. 12 No. 2, April, 349–386
- Muraközy L. (2010): Freedom of the Markets versus Good Governance. Experiences in Central Europe. *Competitio*, Vol. 9. No. 2., 35-61.
- Natali, D. (2004) Europeanization, policy arenas, and creative opportunism: the politics of welfare state reforms in Italy. *Journal of European Public Policy*, Vol. 11. No. 6. 1077-1095.
- Newton, K. – Zmerli, S. (2011) Three forms of trust and their association. *European Political Science Review*, Vol. 3. No. 2. 169-200
- North, D. C. (1990): *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge / New York: Cambridge University Press
- North, D. C. – Wallis, J. J.–Weingast, B. R. (2009): *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Understanding Recorded Human History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nölke, A. – Vliegenthart, A. (2009): Enlarging the varieties of capitalism. The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World politics*, Vol. 61 No. 4., 670–702
- Nye, J. V. – Polyachenko, S. (2013): Does education or underlying human capital explain liberal economic attitudes? HSE Research Paper No. 40, National Research University Higher School of Economics, Moscow. Letölthető: http://extranet.isnie.org/uploads/isnie2013/nye_polyachenko.pdf (Letöltve: 2014. február 28.)
- OECD (é.n.): *Programme for International Student Assessment (PISA)*. (Letöltés helye: <http://www.pisa.oecd.org>, letöltés ideje: 2011. május 22.)

- Okun, A. M. (1975). *Equality and efficiency: The big tradeoff*. Washington DC: Brookings Institution Press.
- Ondré P. (2012): Westminsteri kirándulás. *Politikatudományi Szemle* XXI/1. szám, 7–31.
- Paldam, M. – Gundlach, E. (2008): Two Views on Institutions and Development: The Grand Transition vs. the Primacy of Institutions. *KYKLOS*, Vol. 61. No. 1, 65-100.
- Paldam, M. – Gundlach, E. (2012): The democratic transition: short-run and long-run causality between income and the Gastil Index. *European Journal of Development Research*, Vol. 24. No. 1., 144–168.
- Paradiso, A. – Rao, B. B. (2011): How to offset the negative trend growth rate in the Italian economy?, *Applied Economics Letters*, Vol. 18 No. 15, 1479-1483
- Parsons, C. (2002): Showing Ideas as Causes: The Origins of the European Union, *International Organisation*, Vol. 56, 47-84.
- Pejovich, S. (1999): The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 2. No. 2., 164–181.
- Peters, B. G. (2005): *Institutional Theory in Political Science*. Continuum, London-New York
- Pierson P. (1996): The path to European integration: a historical institutionalist approach. *Comparative Political Studies*, Vol. 29 No. 2., 123-164
- Polavieja, J. (2013): Economic Crisis, Political Legitimacy, and Social Cohesion. In Gallie, D. (szerk.) *Economic Crisis, Quality of Work and Social Integration: The European Experience*. Oxford: Oxford University Press, 256–278.
- Polányi K. (1957): „The Economy as Instituted Process”. In: K. Polányi, C. Arensberg, and H. Pearson (eds.): *Trade and Market in Early Empires*, Glencoe III.: Free Press
- Pollock, R. L. (1998): A Socialist 'Third Way' Turns Out to Be a Dead End. National Center for Policy Analysis. www.ncpa.org

- Pritchett, L. (2000): Understanding Patterns of Economic Growth: Searching for Hills among Plateaus, Mountains, and Plains. *The World Bank Economic Review*, Vol. 14, No. 2: 221-250
- Putnam, R. D. (1993): *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press
- Ringen, S. (2010): Democracy in Norway. *Taiwan Journal of Democracy*, Vol. 6, No. 2., 43-55.
- Ringen, S. (2011): The Measurement of Democracy: Towards a New Paradigm. *Society*, Vol. 48., No. 1., 12-16.
- Rodrik, D. (2003): Introduction: What Do We Learn from Country Narratives? In Rodrik, D. (szerk.) *In Search of Prosperity: Analytical Narratives on Economic Growth*. Princeton, Princeton University Press, 1–19.
- Rodrik, D. –Subramanian, A. – Trebbi, F. (2004): Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration in Economic Development, *Journal of Economic Growth*, Vol. 9. No. 2., 131–165.
- Rodrik, D. (2010): Who Lost Europe? *The International Economy*, Summer 2010, 32-33.
- Rojas, M. (2005): *Sweden after the Swedish Model. From Tutorial State to Enabling State*. Stockholm: Timbro
- Rosamond, B. (2005): The uniting of Europe and the foundation of EU studies: Revisiting the neofunctionalism of Ernst B. Haas. *Journal of European Public Policy* Vol. 12, No. 2, 237-254.
- Rosta M. (2012): Az Új Közzszolgálati Menedzsment intézményi meghatározottsága. Doktori disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola, Budapest. Letölthető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/651/1/Rosta_Miklos.pdf (Letöltve: 2013. március 8.)
- Sapir, A. (2006). Globalization and the Reform of European Social Models. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44. No. 2., 369-390.

- Sautet, F. (2013): Local and systemic entrepreneurship: Solving the puzzle of entrepreneurship and economic development. *Entrepreneurship Theory and Practice*. Vol. 37. No. 2. 387-402
- Ságvári B. (2011): Kultúra és gazdaság. Az értékek szerepe a gazdasági fejlődésben. Elmélet és empiria. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Budapest. Letölthető: http://doktori.tatk.elte.hu/2011_Sagvari.pdf (Letöltve: 2013. március 8.)
- Sánchez Morales, M. R. H. (2012): En los límites de la exclusión social. Inmigración y "sinhogarismo" en España. *Revista de Sociología*, Vol. 97 No. 4., 829-847.
- Schmidt V. (2002): *The Futures of European Capitalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Schmitt, C. – Starke, P. (2011) Explaining convergence of OECD welfare states: a conditional approach. *Journal of European Social Policy*, Vol. 21. No. 2. 120-135.
- Schumpeter, J. A. (1980[1934]): *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Semjén A. (1999): A svéd jóléti rendszer átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 4. szám, 326-345.
- Seawright, J. – Gerring, J. (2008): Case Selection Techniques in Case Study Research. A Menu of Qualitative and Quantitative Options. *Political Research Quarterly*, Vol. 61. No. 2, 294-308.
- Sen, A. (1999): *Development as Freedom*, Anchor Books, New York
- Sigér F. (2006): Európaizáció a Nyugat-Balkánon. *Külgazdaság*, 50 évf., 11-12. sz., 62–82.
- Smelser, N. – Swedberg, R. (1994): Introduction. In Smelser, N. – Swedberg, R. (szerk.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press. 3–25.
- Smith, A. (1899[1776]): *Vizsgálódások a nemzetek vagyoniosságának természetéről és okairól*. Első kötet, második olcsó kiadás. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest

- Sobel, R. S. – Coyne, C. J. (2011): Cointegrating Institutions: The Time-Series Properties of Country Institutional Measures. *Journal of Law and Economics*, Vol. 54. No. 2., 111–134.
- Solow, R. M. (1956): A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, No. 1., 65–94.
- Ståhl, I. – Wickman, K. (1993): *Swedosclerosis – en elakartad form av Eurosclerosis*. Stockholm: Timbro
- Svensson, J. (2005): Eight Questions about Corruption. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 19, No. 3 (Summer): 19–42.
- Sweeney, P. (1998): *The Celtic Tiger: Ireland's economic miracle explained*. Dublin: Oak Tree Press.
- Szabó K. (2003): Az új intézményi iskola avagy összefér-e a tudományos szigor a társadalmi relevanciával? In Bekker Zs. (szerk.): *Tantörténet és közgazdaságtudomány*. Budapest, Aula. 356–386.
- Szalavetz A. (2013): Régi-új világgazdasági jelenségek a globális értékláncok tükrében. *Külgazdaság*, 57. évf. 3-4. sz., 46-64.
- Szamuely L. (1992): A jóléti állam – válság és stabilitás. In: Változó struktúra, változó ipari társadalom. Budapest: Kopint-Datorg
- Szamuely L. (2004): A „haldokló” jóléti állam az 1990-es években. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 10.sz.
- Szerb L. – Z. J. Acs – Varga A. – Ulbert J. – Bodor É. (2004): Az új vállalkozások hatása nemzetközi összehasonlításban. (A Global Entrepreneurship Monitor, 2001-2003.) *Közgazdasági Szemle*, 51. évf., 7-8. sz., 480-497.
- Szücs F. (2005): A pénzügyi válságok elméleteinek áttekintése. *Competitio*, 4. évf. 2. sz. 143-159.
- Szücs Z. – Szabó G. (2012): Politika európai térben: egy kutatási program elméleti keretei. *Politikatudományi Szemle*, 51. évf. 4. sz., 81–103.

- Tabellini, G. (2010): Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe. *Journal of the European Economic Association*, Vol. 8. No. 4, 677-716.
- Tallberg, J. (2010): Explaining the institutional foundations of European Union negotiations. *Journal of European Public Policy*, Vol. 17, No. 5, 633-647.
- Thorndike, E. L. (1920): A constant error in psychological ratings. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 4. No. 1., 25-29.
- Tinbergen, J. (1968): *Development Planning*. London: Weidenfield & Nicholson
- Tomka, B. (2006): East Central Europe and the European social policy model: A long-term view. *East European Quarterly*, Vol. 40. No. 2. 135-159.
- United Nations Development Programme (UNDP) (2013): Human Development Report 2013. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World. (Letölthető: <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2013/> letöltve: 2013. június 1.)
- van Leeuwen, B. – Földvári, P. (2008): How much human capital does Eastern Europe have? Measurement methods and results. *Post-Communist Economies*, Vol. 20, No. 2., 189-201.
- Várad, B. (2006): Miért folyik a csata? Avagy a 8000 milliárd átka. *Élet és Irodalom*, 2006/44. szám
- Voigt, S. (2013): How (not) to measure institutions. *Journal of Institutional Economics*, Vol. 9. No. 1., 1-26.
- von Hagen, J. – Wolff, G. B. (2006): What do deficits tell us about debt? Empirical evidence on creative accounting with fiscal rules in the EU. *Journal of Banking & Finance*, Vol. 30, No. 12, Dec., 3259-3279
- Wagner, R. E. (1966). Pressure Groups and Political Entrepreneurs: A Review Article. *Public Choice*, Vol. 1, No. 1., 161-170.
- Warburton, J. – Jeppsson Grassman, E. (2011): Variations in older people's social and productive ageing activities across different social welfare regimes. *International Journal of Social Welfare*, Vol. 20 No. 2, 180-191.

Weingast, B. R. (2004): Constructing Self-Enforcing Democracy in Spain. Joe Oppenheimer and Irwin Morris, eds., *Politics from Anarchy to Democracy: Rational Choice in Political Science*. Stanford: Stanford University Press.

Whitley, R. (2007): *Business Systems and Organizational Capabilities. The Institutional Structuring of Competitive Competencies*. Oxford, Oxford University Press

Williamson, O. (2000): The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, Vol. 38. No. 3., 595–613.

Williamson, C. R. – Mathers, R- L. (2011): Economic Freedom, Culture, and Growth. *Public Choice*, Vol. 148, No. 3-4, 313–335.

World Economic Forum (WEF) (2005): *The Global Competitiveness Report 2005-2006*. Geneva: World Economic Forum

World Economic Forum (WEF) (2012): *The Global Competitiveness Report 2012-2013*. Geneva: World Economic Forum. (Letölthető: <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2012-2013> , letöltve: 2013. március 8.)